

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/38563> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Groos, Anneliesje Marije

Title: Een hard en waakzaam woord. Engagement in de literaire tijdschriften van de 'lange jaren vijftig' (1950-1963)

Issue Date: : 2016-03-17

3 De wegen naar onafhankelijkheid: dekolonisatie in de Oost

Een voor een stappen zij de ‘zielencleaner’ in, de Papoea’s in Nieuw-Guinea. Zij komen er gekerstend én Hollands weer uit. Althans, dat is de bedoeling van de missionarissen. Het loopt anders.

Dit is de setting van het toneeldebuut van Jan Wolkers, een stuk dat verderop uitgebreid wordt besproken. De tekst, getiteld ‘Mattekeesjes, of de zielenreinigingen van de Nederlandse klamboemaatschappij’, verschijnt in 1958 in *Podium*. In die tijd houdt Nederland nog vol overtuiging, maar met een gebrek aan werkelijkheidszin, vast aan het laatste koloniale restant in de Oost.

Pas in 1962 komt er een einde aan het Nederlandse bestuur van Nieuw-Guinea. Wolkers bekritiseert al een aantal jaren daarvoor niet alleen het missionarissenwerk, maar ook de argumentatie om de Nederlandse aanwezigheid in Nieuw-Guinea te rechtvaardigen. In het stuk wordt de nog immer heersende vroeg-twintigste-eeuwse ideologie ontmaskerd van het onderworpen volk als het onontwikkelde kind dat heropvoeding verdient.

Het toneelstuk van Jan Wolkers is een satirische tegenstem die zich verheft tegen het dominante discours over dekolonisatie. Dit discours wordt in de jaren vijftig gekenmerkt door enerzijds nostalgische herinneringen aan ‘tempo doeloe’, anderzijds door zwijgzaamheid over pijnlijke kwesties, met als dieptepunt de onafhankelijkheidsoorlog tussen Nederland en Indonesië. Het toneelstuk geeft uiting aan noch het een noch het ander; maar het maakt de aanwezigheid van Nederlanders in Nieuw-Guinea én de argumentatie van de zogenaamde ‘ethische politiek’ volkomen belachelijk.

In dit hoofdstuk komen de teksten in de literaire tijdschriften aan de orde die zich al dan niet kritisch verhouden tot de dekolonisatieprocessen en het proces van beeldvorming van het koloniale verleden. De vraag die hierbij in de jaren vijftig werd onderzocht, is in hoeverre prangende actuele kwesties in de literatuur kunnen worden gerepresenteerd.

Het gaat hier om teksten die de dekolonisatie in voormalig Nederlands-Indië tot onderwerp hebben. Het is namelijk dit gebied dat de gemoederen in de jaren vijftig bezighield, het politieke beleid bepaalde en daardoor om positiebepaling vroeg. Het verlies van Indië werd in Nederland als zeer pijnlijk ervaren en leverde frustratie en ergernis op; om Nieuw-Guinea werd een verbeterde strijd gevoerd. Natuurlijk kan deze geschiedenis niet los worden gezien van de ontwikkelingen ten aanzien van

de kolonies in 'de West' en natuurlijk maken deze bewegingen deel uit van een grotere ontwikkeling op mondiale schaal, maar deze zijn veel minder van directe invloed (geweest) op het culturele geheugen in de jaren vijftig. De reacties op gebeurtenissen rond de dekolonisatie van andere gebieden die vaak eveneens met strijd gepaard ging, en die incidenteel in de tijdschriften aan de orde komen, blijven dus buiten beschouwing,¹ tenzij er een directe relatie wordt gelegd met de dekolonisatieprocessen van Nederland. Gevolg van deze afbakening is dat de bijdragen over Kongo in *Gard Sivik*, een van oorsprong Vlaams blad, hier buiten beschouwing blijven.² In dit blad staan verder geen teksten over de Nederlandse koloniale kwesties. Overigens staan de meest kritische essays over het Belgische optreden in Kongo in *Podium*.³

Zoals in het vorige hoofdstuk al ter sprake is gekomen, is er een overeenkomst tussen de beeldvorming van de Tweede Wereldoorlog en de beeldvorming van de koloniale en postkoloniale tijd. Herinneringen en getuigenissen vormen een herinneringscultuur die het culturele geheugen mede bepalen. Literaire representaties dragen bij aan de dynamiek van de reconstructie. Dat geldt voor de beeldvorming van de koloniën nog sterker – wat men in Nederland wist over de koloniën, kwam vaak langs de weg van de bellettrie, en nog steeds is de literatuur van grote invloed op het beeld dat we van het koloniale verleden hebben.⁴

In discussies over de 'Indië-literatuur' gaat het vaak om vragen als: wordt 'de werkelijkheid' recht gedaan in literatuur?; hoe ver reikt de vrijheid van de auteur om zijn eigen waarheidsbeleving literair te verbeelden?; hoe verhouden de personages in een roman zich tot de auteursintentie? Kortom: vragen die het debat over autonomie en literatuur, en autonomie en engagement actualiseren doordat zij concreet worden betrokken op ons beeld van het koloniale verleden. Ook hier is er een overeenkomst met de Tweede Wereldoorlog: aan beide onderwerpen kleven gevoelige kwesties die

1 De onafhankelijkheid van India in 1947 wordt gezien als het beginpunt van de naoorlogse dekolonisatie. Het jaar 1960 wordt het 'jaar van Afrika' genoemd, omdat zeventien landen, waaronder Kongo, in dat jaar hun onafhankelijkheid verkregen.

Voorbeelden van teksten over andere dekolonisatieprocessen: over Algerije: een verhaal van Paul Snoek, 'Gelijke berechting', *Podium* 11 (1956), p. 17-18; de gedichtencyclus 'Op het veld van eer' van Simon Vinkenoog, *Gard Sivik* 13 (1959), p. [15]-[18]; J. de Kadt, 'De Gaulle tegen de chaos Algerije en daarna?', *Tirade* 4 (1960), p. 37-42; Piet Calis, 'Mensen en meningen rond de Algerijnse kwestie', *Roeping* 36 (1960-1961), p. 403-408; Clemens Raming, 'Journaal', *Roeping* 36 (1960-1961), p. 534. Over Kongo: twee verhalen van missionaris H. van Thiel, 'Magasi Mingi', *Roeping* 30 (1954), p. 577-586 en 'Pinto', *Roeping* 31 (1955-1956), p. 402-408. Zie voor de bijdragen in *Gard Sivik* en *Podium* de volgende twee noten.

2 Het betreft enkele kritische essays over het Belgische koloniale optreden die een nadere bestudering zeker waard zijn. René Gysen brengt in 1960 zijn steunbetuiging aan de nationalist in Kongo onder woorden in een betoog met een titel die niets aan duidelijkheid te wensen overlaat: 'Kongo ... protest!' (19, p. [36]-[38]). Verder nog: een toneelstuk van Georges van Vrekhem, 'Solodroom', *Gard Sivik* 26 (1962), p. [37]-[52]; 27 (1962), p. [48]-[57]; 28 (1962), p. [41]-[49]; poëzie van Antoine-Roger Bolamba in *Gard Sivik* 12 (1958), p. [103].

3 Hofland wijdt twee essays aan de toestanden in Kongo en het harde optreden van de Belgen tegen de Kongolezen. Hij laat daarin de Nederlandse pers niet ongemoeid: 'Het nieuws over Kongo', *Podium* 14 (1959-1960), p. 381-384; 'De onteigening', *Podium* 17 (1962-1963), p. 40-45.

4 Pamela Pattynama, "Laat mij voor één keer schaamteloos terugverlangen ..." De herinneringsknoep van Indische nostalgie', *Indische Letteren* 23 (2008), p. 50-62.

te maken hebben met een kritische reflectie van het eigen verleden. We zien deze vragen terug in de discussie over een van de bekendste werken uit de Indische literatuur: *Oeroeg* (1948) van Hella Haasse, dat in paragraaf 1 wordt besproken.

Hieronder beschrijf ik eerst het historische en literatuurhistorische beeld, mijn reconstructies van het dominante dekolonisatiediscours in de jaren vijftig. De literaire tijdschriften worden hiertegen afgezet. De teksten die het dominante discours bevestigen, worden besproken in paragraaf 2. Ik expliciteer hierin het onderscheid dat dient te worden gemaakt tussen herinneringscultuur en engagement, waarbij ik ook verwijs naar het vorige hoofdstuk. In paragraaf 3 en 4 bestudeer ik de dissonanten; eerst de essays, dan het proza en de poëzie. Ik besteed uitgebreid aandacht aan de meest kritische literaire tekst over de (de)koloniale actualiteit die in de lange jaren vijftig verscheen: de 'Minnebrief aan onze gemartelde bruid *Indonesië*' (1949) van Luciebert.

3.1 DEKOLONISATIE IN DE JAREN VIJFTIG

'Indië verloren, rampspoed geboren' – de leus is gemunt door de brochure van C.G.S. Sandberg, *Indië verloren, rampspoed geboren* (1914), die het grote economische belang van Indië voor Nederland onder de aandacht wilde brengen. Al snel na de Tweede Wereldoorlog werd echter duidelijk dat het verlies van de kolonie minder grote economische gevolgen zou hebben dan aanvankelijk werd gevreesd. De treurnis om het dreigende verlies was evenwel groot. Na de oorlog werd geprobeerd het Nederlandse gezag in de kolonie te herstellen. Het was duidelijk dat dit niet zonder slag of stoot kon gaan. In de drie jaar durende bezetting door Japan was niet alleen de uitvoerende Nederlandse macht van de eilanden verdwenen, ook kon het verzet tegen de koloniale overheersing meer nog dan voor de oorlog worden georganiseerd en uitgroeien tot een grote beweging. Op 17 augustus 1945 – twee dagen na de capitulatie van Japan – riepen de nationalistische leiders Ahmed Soekarno en Mohamed Hatta tijdens een korte plechtigheid de onafhankelijke republiek Indonesië uit. Nederland erkende deze republiek niet, waardoor een machtsvacuüm ontstond. Het gebied verkeerde in een chaos: de Japanse bezetter was weg, de voormalige machthebber wilde weer terugkeren maar kon dat nog niet en de onafhankelijkheidsbeweging was nog niet sterk genoeg georganiseerd. De 'bersiap'-periode, waarin Indonesische strijdtroepen de macht probeerden te grijpen, was een tijd van plunderingen en geweld.⁵ In de jaren hierna wisselden onrust, onderhandelingen en gewelddadige strijd elkaar af.

In november 1946 werd het akkoord van Linggadjati ondertekend: Nederland erkende het gezag van de Republiek op Java en Sumatra en de Republiek zou mede-

⁵ John Jansen van Galen, *Afscheid van de koloniën. Het Nederlandse dekolonisatiebeleid 1942-2012*. Amsterdam / Antwerpen 2013, hoofdstuk 9, p. 217-237.

werking verlenen aan het vormen van een federatieve staat in unieverband met Nederland.⁶ Maar aan beide zijden was te weinig draagvlak voor het akkoord en de spanningen liepen op. De eerste militaire confrontatie die Nederland aanging, eufemistisch 'politieone actie' genoemd als betrof het een binnenlandse aangelegenheid, vond plaats in juli-augustus 1947 en was gericht op het heroveren van Indonesië. Na een bloedige strijd volgden opnieuw onderhandelingen maar ook die leverden niets op. In december 1948-januari 1949 kwam het tot een tweede politieone actie, waarbij opnieuw vele slachtoffers vielen, met name aan Indonesische zijde.⁷

De politieone acties konden rekenen op steun van de meerderheid van de Nederlandse bevolking. Dat Indonesië geheel los van Nederland zou komen te staan, was voor velen ondenkbaar en hoe dan ook onwenselijk.⁸ Maar er was geen weg meer terug naar het koloniale verleden. Mede door internationale druk, vooral van de Verenigde Staten en de Verenigde Naties, erkende Nederland uiteindelijk op 27 december 1949 de onafhankelijkheid van Indonesië.

Nog slechts één gebied in Azië was toen in handen van de eens zo grote koloniale mogendheid Nederland: Nieuw-Guinea. Het leek tijdens de onderhandelingen over de onafhankelijkheid van Indonesië aanvankelijk buiten beschouwing gelaten;⁹ in 1950 wilde Nederland alsnog aanspraak maken op het eiland en daarmee werd Nieuw-Guinea inzet van strijd tussen Nederland en Indonesië. Voor Nederland betekende Nieuw-Guinea een pleister op de wond die de snelle dekolonisatie van Indië had achtergelaten.¹⁰ De argumenten die de Nederlandse politiek te berde bracht om Nieuw-Guinea als koloniaal gebied te behouden, wisselden in de loop der jaren. Aanvankelijk werd Nieuw-Guinea nog als mogelijk thuisland voor Indo-Europeaanen beschouwd, maar toen velen van hen naar Nederland vertrokken, hield dit argument niet langer stand. Minister van Buitenlandse Zaken Joseph Luns, in 1952 aangetreden, legde de nadruk op het belang van Nieuw-Guinea in de strijd tegen het communisme. Belangrijk werd hierbij nu ook het idee van volksopvoeding en het zelfbeschikkingsrecht van de Papoea's. De status van Nieuw-Guinea werd inzet van

⁶ Herman Burgers schrijft uitgebreid over de verschillende lezingen en aanvullingen en 'aankledingen' rondom dit akkoord: *De garoeda en de ooievaar. Indonesië van kolonie tot nationale staat*. Leiden 2010, hoofdstuk VII, p. 503-510; zie ook: H.W. van den Doel, 'Linggadjati / Linggarjati', in: Wim van den Doel (red.), *Nederland in de twintigste eeuw*. Amsterdam 2010, p. 182-195.

⁷ Jansen van Galen concludeert in zijn studie van het Nederlandse dekolonisatiebeleid dat het niet zozeer verstokt kolonialisme was dat Nederland aan Indië deed vasthouden, maar paternalisme, waarbij men van bovenaf de zaken voor de inlanders wilde regelen. *Afscheid van de koloniën*, p. 570. Een dergelijke argumentatie zien we ook bij de discussie rond het behoud van Nieuw-Guinea.

⁸ Cees Fasseur, 'Weg uit het paradijs', in: idem, *De weg naar het paradijs en andere Indische geschiedenissen*. Amsterdam 1995, p. 234-251.

⁹ In het akkoord van Linggadjati was nog geen overeenstemming bereikt over Nieuw-Guinea. Bij de Ronde Tafel Conferentie twee jaar later werd Nieuw-Guinea uitgesloten van de soevereiniteitsoverdracht. Binnen een jaar zou een oplossing moeten zijn gevonden. Deze oplossing kwam er echter niet. Zie: P.J. Drooglever, *Een daad van vrije keuze. De Papoea's van westelijk Nieuw-Guinea en de grenzen van het zelfbeschikkingsrecht*. Den Haag/ Amsterdam 2005, hoofdstuk 3: 'Nieuw-Guinea als onderhandelingsobject'.

¹⁰ Burgers, *De garoeda en de ooievaar*, hoofdstuk IX.

een jarenlange strijd, die in 1961-1962 escaleerde. Opnieuw onder druk vanuit de internationale gemeenschap en een dreigend gewapend conflict met Indonesië – Nederland stuurde in die jaren bijna tienduizend militairen naar het gebied – moest Nederland ook Nieuw-Guinea opgeven. Dat gebeurde op 15 augustus 1962, toen het bestuur van het eiland in handen kwam van de Verenigde Naties. Hiermee kwam definitief een einde aan de Nederlandse heerschappij in de Oost.

Kritiek op het beleid was voornamelijk afkomstig uit de Verenigde Staten. Nederland voelde zich op zijn beurt in de steek gelaten door de Verenigde Staten, waardoor Washington niet altijd kon rekenen op de onvoorwaardelijke steun van de doorgaans solide partner.¹¹

Binnen de landsgrenzen werd vooral stevige oppositie gevoerd door de communisten, die al direct na de oorlog voor de onafhankelijkheid van Indonesië hadden gepleit. Begrip voor de Indonesische nationalisten werd breder uitgedragen door onder andere de Vereniging Nederland-Indonesië (VNI), die ook manifesten schreef en manifestaties organiseerde.¹² Daartegenover stonden koloniaal-conservatieve initiatieven, die het behoud van de kolonie propageerden. Ook werden twee stichtingen in het leven geroepen, de Rijkseenheid en de organisatie met de veelzeggende naam 'Indië in nood ... geen uur te verliezen' die zich direct tot de bevolking richtte met affiches en advertenties.¹³ De 'communis opinio' werkte in het voordeel van de regering, die haar beleid kon handhaven. Critici in de politiek zelf, onder wie de PvdA'er Jacques de Kadt, kregen in hun eigen partij weinig bijval.¹⁴ Nederland leek al met al nog niet klaar voor de onafhankelijkheidseis van zijn koloniën.

Na de erkenning van de onafhankelijkheid van Indonesië in 1949 brak de periode aan die als de tijd van 'het grote zwijgen' kan worden aangeduid: op het Nederlandse optreden in de voormalige koloniën werd in het publieke debat weinig gereflecteerd. Dit zwijgen zou tot eind jaren zestig duren.¹⁵ Het Nederlandse regeringsbeleid met betrekking tot de koloniën stond niet ter discussie, er leek geen ruimte voor een kritische inslag. Ook de verhalen van de migranten uit Indië vonden geen gehoor. Grote groepen 'Indische Nederlanders', niet meer welkom in Indonesië, konden rekenen op weerstand in een land dat velen van hen nog nooit hadden gezien. De ontvangst die hun hier wachtte, was correct maar kil, ruimte voor het delen van hun ervaringen was er nauwelijks.¹⁶ Dit zou pas decennia later veranderen, toen verontwaardiging en roep

¹¹ Duco Hellema, *Nederland in de wereld. De buitenlandse politiek van Nederland*. Houten-Antwerpen 2014.

¹² Burgers, *De garoeda en de ooievaar*, p. 441.

¹³ Ibidem, p. 442-443.

¹⁴ Burgers, *De garoeda en de ooievaar*, p. 632, noemt de publicatie *De Indonesische tragedie. Het treurspel der gemiste kansen* van De Kadt uit 1949; eveneens genoemd in Cees Fasseur, 'Koloniaal mythen en hun makers', in: idem, *De weg naar het paradijs en andere Indische geschiedenissen*. Amsterdam 1995, p. 252-273. Het boek van De Kadt komt nader aan de orde in hoofdstuk 3.2.

¹⁵ Fasseur, 'Koloniaal mythen en hun makers'.

¹⁶ Gert Oostindie, *Postkoloniaal Nederland. Vijfenzestig jaar vergeten, herdenken, verdringen*. Amsterdam 2010, met name hoofdstuk 3. Voor een nuancering van dit beeld verwijst Oostindie naar Martin Bossen-

om erkenning van aangedaan leed deel ging uitmaken van het postkoloniale discours en meer in het bijzonder van de herinneringscultuur.¹⁷ In het eerste decennium echter was er nauwelijks aandacht voor de pijnpunten van het koloniale verleden.¹⁸

Het regeringsbeleid inzake Nieuw-Guinea en de bijbehorende argumenten voor Nederlandse soevereiniteit over dit eiland konden in de jaren vijftig aanvankelijk rekenen op algemene steun van de Nederlandse bevolking. Aan het einde van de jaren vijftig en in het begin van de jaren zestig kwam er met name uit niet-politieke hoek meer protest tegen de besluitvorming en de argumentatie die werd aangevoerd om Nieuw-Guinea te behouden. De Nederlandse Hervormde Kerk, een aantal ondernemers onder leiding van zakenman Paul Rijkens (de zogenaamde groep-Rijkens), een reeks wetenschappers en een collectief rond de journalist Willem Oltmans lieten een andere stem horen.¹⁹ De twijfel die dit binnen de publieke opinie teweegbracht, versterkte de onzekerheid die al was veroorzaakt door de verwijdering van Indonesië, de Indonesische militaire dreiging en de druk van de Verenigde Staten. Ook de dekolonisaties die elders in de wereld plaatsvonden, hadden hun weerslag op de publieke opinie, zoals het overhaaste vertrek van de Belgen uit Kongo in 1960.

Enige tijd later keerde ook het tij binnen de politiek. Kon minister Joseph Luns tijdens de rooms-rode coalitie nog rekenen op brede politieke steun voor zijn beleid, dit draagvlak verzwakte toen in 1959 de centrumrechtse coalitie aantrad en de meer kritische standpunten binnen de PvdA gemakkelijker werden geuit vanuit de oppositiebanken. De druk om een andere koers te varen, kwam nu dus ook van binnenuit.²⁰ De Nederlandse regering toonde zich begin 1962 eindelijk bereid om Indonesië bij de onderhandelingen te betrekken. Dit leidde in augustus 1962 tot het akkoord van New York, waarin werd vastgelegd dat Nieuw-Guinea aan de Verenigde Naties zou worden overgedragen en aansluitend aan Indonesië. Hiermee kwam dan toch een einde aan het Nederlandse bestuur in de Oost.

Het loslaten van Nieuw-Guinea betekende niet dat Nederland daadwerkelijk afstand kon doen van zijn Aziatische koloniën. Het einde van het koloniale rijk in het oos-

broek, *De meelstreep*. Amsterdam 2001, waarin de opvang van alle groepen die na de oorlog terugkeerden, wordt vergeleken: de Indische Nederlanders werden het beste opgevangen, namelijk in de tijd dat de wederopbouw al een aanvang had genomen. Ook het ontbreken van begrip voor kampervaringen wordt in een breder perspectief geplaatst: er was evenmin ruimte voor de verhalen van overlevenden uit de Duitse kampen. Voor de geschiedenis van de Indische Nederlanders zie ook Hans Meijer, *In Indië geworteld. De twintigste eeuw*. Amsterdam 2004. Deze studie is het derde deel van de reeks *De geschiedenis van Indische Nederlanders* en gaat over de periode 1920-1960.

¹⁷ Zie Esther Captain, 'Van pelgrimsreis naar erfgoedtoerisme. Sporen van de oorlog in Indonesië en Japan', in: Van Vree en Van der Laarse, *De dynamiek van de herinnering*, p. 66-84.

¹⁸ Hans Meijer, *Den Haag-Djakarta. De Nederlands-Indonesische betrekkingen 1950-1962*. Utrecht 1994; Elsbeth Locher-Scholten, 'Verwerking en koloniaal trauma. Balans en begrippen', *Bzzlletin* 25/228 (1995), p. 3-9.

¹⁹ Herman Burgers en P.J. Drooglever noemen in dit rijtje initiatieven ook het Nieuw-Guinea-manifest, dat in hoofdstuk 3.3 uitgebreid aan de orde komt.

²⁰ Drooglever, *Een daad van vrije keuze*, hoofdstuk 8: 'Het vrije Westen door de bocht'.

ten kent een lange nasleep, waarvan de grote groep repatrianten de stille getuigen waren. Het was een feit dat Nederland geen grote mogendheid op het wereldtoneel meer was, maar de verwerking van deze periode én de geschiedschrijving moesten nog beginnen. Gelden de jaren vijftig als een tijdperk van stilte, aan het eind van de jaren zestig en vooral in de jaren zeventig kwam er meer ruimte voor onthullingen en bekentenissen over misstanden in de periode 1945-1950.²¹ Een nieuwe generatie plaatste vraagtekens bij wat er precies in Indië was gebeurd.

Het debat over de rol van Nederland in zijn voormalige koloniën wordt nog steeds gevoerd; pijnlijke gebeurtenissen worden verdrongen of naar voren gehaald, waardoor het culturele geheugen voortdurend in beweging is.²² Ook recent zijn er diverse momenten van grote betekenis geweest voor ons beeld van de dekolonisatiegeschiedenis.²³ De wens te willen weten wat er is gebeurd, wordt gekoppeld aan morele maatstaven en politiek handelen – ook hier werkt het verleden door in het heden. Dit blijkt onder meer uit het in 2002 door het NIOD in opdracht van de regering groots opgezette onderzoeksprogramma ‘Van Indië tot Indonesië. De her-schikking van de Indonesische samenleving (1930-1960)’, dat deel uitmaakte van ‘Het gebaar’ – deze term zegt genoeg.²⁴ Dit ‘gebaar’ werd in 2001 door de regering gemaakt vanwege “vermoedelijke tekortkomingen in het naoorlogs rechtsherstel”.

21 Hoe gevoelig het recente koloniale verleden met betrekking tot voormalig Indië lag in de eerste decennia na de oorlog, illustreert de affaire-Hueting. Voormalig soldaat Joop Hueting legde in een uitzending van het tv-programma *Achter het nieuws* in 1969 rekenschap af van de misdaden die tijdens zijn tweejarige diensttijd in Indonesië waren begaan. Het programma riep direct een grote hoeveelheid emotionele reacties op bij de kijkers. Hueting bleek een pijnpunt te hebben geraakt. Het was evenwel duidelijk dat het koloniale beleid inzet moest worden van een debat. Dit debat kwam er, wat resulteerde in onder meer een onderzoek in opdracht van de regering naar oorlogsmisdaden in de periode 1945-1950. Zie Fasseur, ‘Koloniale mythen en hun makers’, p. 261-262. Het onderzoek onder leiding van Cees Fasseur resulteerde in de *Excessennota*, gepresenteerd op 2 juni 1969.

22 Paul Bijl betoogt dat wrede heden begaan door Nederlanders al in de tijd zelf bekend waren, maar vergeten lijken te zijn, doordat dergelijke herinneringen niet passen binnen het nationale ‘culturele geheugen’; Paul Bijl, ‘Colonial memory and forgetting in the Netherlands and Indonesia’, *Journal of Genocide Research* 14 (2012) 3-4, p. 441-461.

23 De terminologie is westers; in de landen zelf wordt van revolutie, vrijheidsstrijd of onafhankelijkheid gesproken. Zie Remco Raben, ‘Hoe wordt men vrij? De lange dekolonisatie van Indonesië’, in: Els Bogaerts en Remco Raben (red.), *Van Indië tot Indonesië*. Amsterdam 2007, p. 15; en Raymond F. Betts, ‘Decolonization. A brief history of the word’, in: Els Bogaerts en Remco Raben (red.) *Beyond empire and nation. The decolonization of African and Asian societies, 1930s-1960s*. Leiden 2012, p. 23-37.

24 In de bundel *Van Indië tot Indonesië* wordt verslag gedaan van de onderzoeken naar onder andere de ‘backpay’-kwestie, waarbij niet-uitbetaalde salarissen aan de gouvernementsdienaren en militairen van het KNIL ten tijde van de Japanse overheersing centraal staan. De discussie rond de financiële genoegdoeningen werd verbonden met emotionele genoegdoening. Zie Hans Meijer, *Indische rekening. Indië, Nederland en de backpay-kwestie 1945-2005*. Amsterdam 2005. In de inleiding van de bundel schrijven de samenstellers dat het onderzoek naar dekolonisatie veel nieuw bronnenmateriaal opleverde, wat weer de noodzaak opriep om “bestaande concepten en traditionele benaderingen te heroverwegen”. Zij pretenderen hiermee niet dat de onderzoeken een “eindoordeel over de dekolonisatie van Indonesië” waren, maar wilden de problematiek “uit de moralistische sfeer” trekken (p. 9). De problematiek rond de geschiedschrijving over de dekolonisatie van Indonesië wordt nu dus uitdrukkelijk gethematiseerd.

Een belangrijk moment in de geschiedenis van de relatie tussen Nederland en Indonesië was de erkenning, met terugwerkende kracht, door Nederland van de onafhankelijkheid van Indonesië in 1945. Dat gebeurde in 2005, toen minister van Buitenlandse Zaken Ben Bot als eerste lid van de Nederlandse regering deelnam aan de viering van zestig jaar Indonesische onafhankelijkheid. Tot dan toe had Nederland vastgehouden aan de officiële datum van december 1949. Bot meldde in zijn toespraak dat zijn aanwezigheid bij de herdenking “mag worden gezien als een politieke en morele aanvaarding” van de datum in 1945, een uitspraak die in Indonesië met lof werd ontvangen.

Nog steeds zijn niet alle vragen beantwoord. In 2012 pleitten het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH) en het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV) voor een nieuw onderzoek naar de oorlogsmisdaden in Indonesië tussen 1945 en 1949.²⁵ Reconstructie van wat gebeurd is, mengt zich met de morele wens recht te doen aan de betrokkenen van destijds. Het laatste woord erover is dus nog niet gezegd. Dat geldt natuurlijk voor elke blik op het verleden, maar is eens te meer van toepassing als (oorlogs)ervaringen en geschiedschrijving samengaan. Pas van enige afstand is het totale beeld scherp, en tegelijkertijd moeten beschouwers zich bewust zijn van de anachronistische, cultureel bepaalde loop waardoor zij naar het verleden kijken.

Postkoloniale kritiek

Postkoloniale kritieken zetten vanaf de jaren zeventig aan tot een kritischer reflectie op het koloniale verleden, het onderliggende imperialistische gedachtegoed en de in- en uitsluitingsmechanismen die een cultuur beheersen.²⁶ Een belangrijke impuls tot de postkoloniale theorie was de studie *Orientalism* van de Palestijns-Amerikaanse literatuurwetenschapper Edward Said, die in 1978 verscheen. Said laat hierin zien hoe de beeldvorming van ‘het Oosten’ wordt gedomineerd door een westers, eurocentrisch perspectief waaraan het Oosten wordt onderworpen. Het oriëntalisme definieert hij als een discours dat in politieke zin maar ook op cultureel, wetenschappelijk en moreel gebied doorwerkt.²⁷

Studies vanuit de postkoloniale theorie zijn van invloed op het culturele gehe-

²⁵ In december 2012 liet minister van Buitenlandse Zaken Frans Timmermans weten dat de regering geen nieuw onderzoek zou starten, vooral ‘vanwege gebrek aan steun van de Indonesische regering’ ...

²⁶ Met de term ‘postkolonialisme’ wordt meestal zowel een ruime tijdspanne aangeduid – vanaf het begin van het koloniale tijdperk tot nu – als een kritische wijze van cultuurbenadering en discoursanalyse, waarbij de vanzelfsprekendheid van de koloniale, westerse autoriteit wordt verworpen. Zie bijvoorbeeld Jan Rock, Gaston Franssen en Femke Essink (red.), *Literatuur in de wereld. Handboek moderne letterkunde*. Nijmegen 2013, p. 135-136.

²⁷ Edward W. Said, *Orientalism*. New York 1978. Zie voor een beknopte maar heldere omschrijving van dit werk, de kritiek erop en de invloed ervan op de postkoloniale kritiek: Kiene Brillenburg Wurth en Ann Rigney (red.), *Het leven van teksten. Inleiding tot de literatuurwetenschap*. Amsterdam 2006, p. 373-377.

gen met betrekking tot het koloniale verleden. In de verzamelbundel *Beyond empire and nation. The decolonization of African and Asian societies, 1930s-1960s* (2012) zijn studies bijeengebracht die 'dekolonisatie' problematiseren vanuit verschillende invalshoeken, waardoor de bestaande beeldvorming van de koloniën, veelal overgeleverd via persoonlijke getuigenissen, wordt bekritiseerd. In de geschiedschrijving over de dekolonisatiebewegingen, zo schrijven de redacteurs, zijn emotionele overwegingen en pijnlijke herinneringen bepalend geweest voor de beeldvorming, zowel in de voormalige koloniale mogendheden als in de voormalige gekoloniseerde gebieden: "The most common word in the analyses of postcolonial memory in the metropolitan countries is 'silence'. In the newly-founded countries too, a kind of wilful forgetting was at work, sometimes voluntarily, sometimes encouraged by policy."²⁸

De periode van stilte betekent niet alleen dat wordt gezwegen over het koloniale optreden, er is evenmin ruimte voor kritische reflectie. In Nederland wordt de 'stilte' typerend geacht voor de eerste postkoloniale periode; pijnlijke kwesties en wantoestanden, waaronder de 'politieele acties', worden niet besproken. Vergelijk de 'coma' als typering voor de toestand van het culturele geheugen ten aanzien van de Tweede Wereldoorlog. De beeldvorming van het koloniale verleden vertoont veel overeenkomsten met die van Nederland in de Tweede Wereldoorlog; de nationale geschiedschrijving is beladen met politieke, culturele en ethische betekenissen.²⁹

Maar de 'stilte' in die eerste postkoloniale periode is niet allesoverheersend, er zijn altijd tegenstemmen. Door het zoeklicht op deze stemmen te richten, ontstaat een andere blik op het koloniale verleden. Het beeld van de omstreken kolonisatiegeschiedenis wordt steeds opnieuw vormgegeven door beelden en tegenbeelden, woorden en betekenissen – afkomstig uit Nederland, Indonesië en andere landen – die op gespannen voet met elkaar staan.³⁰ Stem en tegenstem zijn ook in de literatuur te vinden.

Verdringing, vervreemding en tegenspraak: literaire representaties

Zoals in de inleiding is uiteengezet, dragen literaire teksten percepties van of visies op de werkelijkheid uit en geven zij die tevens vorm. Teksten leveren een specifieke bijdrage aan publieke discourses in een bepaalde tijd. In postkoloniale literatuurtheorieën zien we dit terug: op verschillende wijzen kan de onderzoeker zich kritisch verhouden tot teksten die betrekking hebben op het koloniale leven of de koloniale ervaring. De literatuur die wordt belicht, betreft dan bijvoorbeeld de 'stem van de ander', de stem van de gekoloniseerde.³¹ Werken van Aziatische en Afrikaanse schrij-

²⁸ Els Bogaerts and Remco Raben, 'Beyond empire and nation', p. 7-21. Het citaat staat op p. 7.

²⁹ In studies over herinneringscultuur met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog komen herinneringen aan Indië en Indonesië eveneens aan de orde: zie De Keizer en Plomp, *Een open zenuw*; Van Vree en Van der Laarse, *De dynamiek van de herinnering*.

³⁰ Reinier Salverda, 'Beeld en tegenbeeld van het koloniale verleden', in: Douwe Fokkema en Frans Grijzenhout (red.), *Rekenschap. 1650-2000*. Den Haag 2001, p. 70-93.

³¹ Voor een korte omschrijving van de mogelijkheden van analyse van koloniale discourses zie: Brillen-

vers worden bestudeerd, wat niet alleen een aanvulling oplevert van het dominante, westerse discours, maar ook de wijze van uitsluiting als mechanisme van dit westerse discours blootlegt. Hierdoor ontstaat een rijker geschakeerd beeld van het publieke discours in een bepaalde tijd. Ook teksten die behoren tot de Nederlandstalige teksten over Indië kunnen met behulp van de postkoloniale theorie worden beschouwd, waarbij machtswerkingen in de tekst en representaties worden blootgelegd.³²

In hoofdstuk 1 heb ik reeds besproken dat een van de krachten van literatuur is dat zij vorm geeft aan andere stemmen die in het publieke, en historische, debat minder of niet te horen zijn. Deze eigenschap maakt literatuur bij uitstek geschikt om de stilte die als kenmerk van het culturele geheugen wordt gezien, te doorbreken.³³

In het eerdergenoemde programma 'Van Indië tot Indonesië' is expliciet aandacht besteed aan de plaats die literatuur inneemt binnen de geschiedschrijving. In het boek *De gentleman-bandiet* (2008) van Marije Plomp zijn levensverhalen steeds geplaatst naast literaire teksten uit de Indonesische literatuur.³⁴ De levensverhalen "geven het individu een stem en het verleden een menselijk gezicht"; de literaire teksten "dienen als strijklucht: het belicht bijzonderheden in de levensverhalen die anders niet zouden opvallen. De literatuur verleent de levensverhalen reliëf."³⁵ De samensteller heeft hierbij niet de pretentie de geschiedenis van kolonisatie en dekolonisatie te herschrijven, maar de verhalen zijn hoe dan ook een toevoeging aan het bestaande beeld van de Nederlandse (de)kolonisatiegeschiedenis. De bundel kan daarmee gezien worden als een voorbeeld van het gehoor geven aan 'De stem van de ander'.

In mijn onderzoek gaat het om 'andere stemmen'. Er zijn duidelijk raakvlakken tussen postkoloniale studies en het onderzoek naar bijdragen in de literaire tijdschriften over de koloniën en de dekolonisatie dat hier centraal staat. Het bestaande beeld van het publieke discours wordt bijgesteld. Een verschil is echter de wijze waarop deze bijstelling plaatsvindt. Om het verschil in benaderingswijze scherp te krijgen, maak ik een onderscheid tussen 'de stem van de ander' en 'andere stemmen'.

De 'stem van de ander' in de postkoloniale theorie wordt opgevat als de stem van

burg Wurth en Rigney, *Het leven van teksten*, p. 375-381.

³² Zo presenteert Maaike Meijer een kritische lezing van de romans *Rubber* (1931) en *Koelie* (1932) van Madelon Székely-Lulofs: deze romans zijn niet eenduidig koloniaal te noemen, maar tonen beide, geplaatst in hun historische context, meerstemmigheid en ambivalentie ten aanzien van conventionele representaties. Maaike Meijer, *In tekst gevat. Inleiding tot een kritiek van representatie*. Amsterdam 1996, p. 124-169.

³³ Bogaerts en Raben, 'Beyond empire and nation', p. 8, schrijven dan ook: "Poets and novelists explore perspectives and point to ambiguities that politicians and historians have tended to obscure or neglect." De auteurs, met name in de inleiding (in de andere bijdragen komt literatuur niet of slechts zijdelings ter sprake), beroepen zich op een groep Afrikaanse en Aziatische schrijvers die in hun werk een ander beeld geven van de samenleving in de dekolonisatieperiode dan het beeld dat kan worden gereconstrueerd op basis van westerse werken. Niet zelden leidde de kritische blik in de nieuwe staten tot een repressief antwoord van de autoriteiten. Ibidem, p. 11-12.

³⁴ Plomp koos voor Indonesische literatuur omdat, aldus de auteur, de Nederlandse literatuur over Indië al bekend is, in tegenstelling tot de Indonesische werken (Marije Plomp, *De gentleman-bandiet. Verhalen uit het leven en de literatuur, Nederlands-Indië/Indonesië 1930-1960*. Amsterdam 2008, p. 8).

³⁵ Ibidem, 'Inleiding', p. 7-8.

degenen die in het publieke discours als object fungeren of zelfs nauwelijks zichtbaar zijn. Hier worden dus andere schrijvers en hun werken centraal gesteld, waarmee het beeld van het publieke discours wordt uitgebreid en tevens genuanceerd. In *De gentleman-bandiet* zijn dit dus Indonesische schrijvers. Deze ‘stemmen van anderen’ zijn een verrijking voor de (post)koloniale geschiedschrijving, een belangrijk doel van het onderzoeksprogramma waarvan de bundel deel uitmaakt. In de studie blijft echter onderbelicht in hoeverre genoemde werken representatief waren voor het literaire discours.³⁶ Evenmin worden de verhalen afgezet tegen het historische beeld waarop zij een aanvulling zijn. Ook blijft de westerse literatuur buiten beschouwing. Daarmee blijft de vraag in hoeverre literatuur een andere stem liet horen *binnen* het westerse publieke discours onbeantwoord. Met andere woorden: *andere stemmen* die klonken binnen het westerse discours maar het debat niet domineerden, blijven buiten beschouwing.

In mijn onderzoek gaat juist veel aandacht uit naar die ‘andere stemmen’, de tegenstemmen van literaire teksten, waarmee een dissonant geluid binnen het publieke debat werd gebracht. Deze stemmen klinken vanuit de marge, enerzijds omdat in de publieke ruimte aan literatuur een zekere mate van autonomie wordt toegeschreven, anderzijds omdat tegendraadse stemmen door machtswerkingen binnen een discours naar de marge worden gedrukt. Door deze teksten centraal te stellen, ontstaat een andere blik op het publieke debat.

Het dominante discours wordt door het trauma van de oorlog en het vanuit Nederland beschouwde verlies van Nederlands-Indië gekenmerkt door stilte of door herinneringen aan de vooroorlogse Indische tijd. Op het eerste gezicht lijkt de literatuur over Indië dit discours tegen te spreken: Indië heeft altijd een belangrijke plaats ingenomen in de Nederlandse literatuur, in die zin is van ‘stilte’ dus geen sprake.³⁷ Egodocumenten zijn goed vertegenwoordigd; veel werken bestaan uit herinneringen aan een verloren gegane tijd, de jeugd in Indië voor de Tweede Wereldoorlog.³⁸ Wanneer we de literatuur plaatsen in het kader van het engagement, lijkt de ‘stilte’ toch ook kenmerkend voor de literatuur: actuele gebeurtenissen en kwesties die de politiek en de samenleving beheersten, kregen in de jaren vijftig geen weerslag in de li-

³⁶ Als voorbeeld uit Indonesië noemt de samensteller onder meer de schrijver Pramoedya Ananta Toer, die door Henk Maier daarentegen als een eenling binnen de Indonesische literatuur wordt beschouwd. Zie Henk Maier, ‘De grote stilte na “Student Groen”’, *Indische Letteren* 11 (1996), p. 86-97. Maier gaat nog verder en stelt dat de kans om als literaire stem van belang te zijn in de samenleving, is blijven liggen in Indonesië; de Indonesische literatuur “is een marginaal verschijnsel geworden, en al hun welbedoelde aanzetten ten spijt zijn schrijvers al even marginaal gebleven in de opvoeding en vorming van de Indonesische natie.” (p. 97). Overigens was er wel een stroom aan verhalen en egodocumenten over de revolutie waarin de nadruk ligt op de heldendaden. Zie H.A.J. Klooster, ‘De dekolonisatie van Nederlands-Indië in belletristiek en egodocumenten’, *Indische Letteren* 11 (1996), p. 57-63.

³⁷ Zie de overzichten van Rob Nieuwenhuys, *Oost-Indische spiegel. Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven, vanaf de eerste jaren der Compagnie tot op heden*. Amsterdam 1972; en E.M. Beekman, *Paradijzen van weleer. Koloniale literatuur uit Nederlands-Indië, 1600-1950*. Amsterdam 1998.

³⁸ In de jaren vijftig onder meer werken van Maria Dermoût, Beb Vuyk en Tjalie Robinson.

teratuur. De onafhankelijkheidsstrijd is nauwelijks op literaire wijze gerepresenteerd en ook de ervaringen in de Jappenkampen en de problemen die repatrianten ondervonden bij de inburgering in Nederland kregen in de jaren vijftig geen plek in de literatuur. Pas in de jaren tachtig deed de zogenaamde 'kampliteratuur' heel wat stof opwaaien³⁹ en ook de specifieke problematiek van de groep 'Indische Nederlanders' werd pas later literair verbeeld.⁴⁰

Als het gaat om de koloniale actualiteit, beleefde ook de literatuur in de jaren vijftig dus een 'stille periode'. De verklaring die hiervoor wordt gegeven, is dezelfde als hierboven: de schok om het verlies van de kolonie was te groot, en daarbij werd het doodzwijgen geïntensiveerd door de slechte verhouding met Indonesië en de twist om Nieuw-Guinea.⁴¹ Naast de genoemde, vaak nostalgische, jeugdherinneringen aan een Indië dat niet meer bestaat, wordt in een groot deel van het proza teruggeblikt op het nabije verleden in de zogenaamde 'matenverhalen', een militaire variant op 'jongensboeken'. Van kritiek op het beleid is in deze verhalen geen sprake. De soldaten hadden het wel moeilijk, maar dat was niet voor niets: zij zijn de Indiërs voornamelijk te hulp geschoten, zo is de teneur in deze boeken.⁴² Kritiek was er soms wel, zoals in *Ik heb altijd gelijk* van W.F. Hermans (1951), de roman die om een andere reden dan de woorden over het koloniale beleid een rel veroorzaakte. De kritiek in de roman blijft beperkt tot bepaalde passages waarin de koloniale strubbelingen slechts zijdelings aan de orde komen.

Een bijzondere plaats in de Indische literatuur neemt *Oeroeg* in. *Oeroeg*, het debuut van Hella Haasse, geldt als het meest populaire boek over een Indische jeugd. Rondom het verhaal is een rijk betekenisveld ontstaan.⁴³ Ik sta hier uitgebreider stil

39 Bekend is de felle discussie naar aanleiding van *Bezonken rood* (1981) van Jeroen Brouwers. De roman beschrijft gruwelijkheden die de ik-figuur en zijn moeder moesten ondergaan in een Jappenkamp. Onder anderen Rudy Kousbroek uitte kritiek op deze beschrijvingen van Brouwers. De 'werkelijkheid' werd volgens hem te veel geweld aangedaan (zie bijvoorbeeld *Het Oostindisch kampsyndroom* (1992)), waarop Brouwers weer reageerde met de stelling dat het een romanpersonage betrof. In zijn roman is Indië het land van de verbeelding. De discussie ging dus ook over de vrijheid van de romanschrijver.

40 Door onder anderen Adriaan van Dis in *Nathan Sid* (1983), *Indische duinen* (1994) en *Familieziek* (2002).

41 In 1996 werd een nummer van *Indische Letteren* gewijd aan de weerspiegeling van de dekolonisatie in de Nederlandse en Indonesische bellettrie en egodocumenten. In de inleiding, 'De roep om merdeka', geeft Gerard Termorshuizen een verklaring voor de 'stille' periode (*Indische Letteren* 11 (1996), p. 53): "Verreweg de meeste door Nederlanders geschreven teksten zagen pas de laatste 25 jaar het licht. De verklaring daarvan ligt in de tijdsomstandigheden: het gedwongen afscheid van Indië werd in Nederland ervaren als een schokkende gebeurtenis waarover men liever niet wilde praten." Ook Klooster, 'De dekolonisatie van Nederlands-Indië', constateert in hetzelfde nummer van *Indische Letteren* een stilte in de Nederlandse literatuur, al noemt hij in de eerste helft van de jaren vijftig nog wel enkele publicaties: "In de tweede helft van de jaren vijftig en gedurende de jaren zestig is het opvallend stil rond de Nederlandse dekoloniseringsliteratuur. Het moeizame afscheid van Nieuw-Guinea en de slechte verhouding met de voormalige kolonie spelen hierbij een rol." (p. 61). Ook Klooster legt een directe verbinding tussen de literatuur en de samenleving.

42 August Hans den Boef, 'De hele jobsiade. Nederlandse fictie en de Indonesische dekolonisatie van troost en trauma', *Bzzlletin* 25/228 (1995), p. 65-78.

43 Pamela Pattynama, '26 februari 1948. Oeroeg van Hella Haasse verschijnt als Boekenweekgeschenk. Herinneringscultuur en "postrinneringen" bij eerste en tweede generatie Indische schrijvers', in: Rose-

bij deze novelle, omdat de tekst in mijn kader kan worden opgevat als zowel dissonant als discoursbevestigend.

Oeroeg verscheen anoniem als Boekenweekgeschenk in 1948 en kreeg daarmee direct vele lezers.⁴⁴ Centraal staat de vriendschap tussen een in Indië geboren Nederlandse en een inlandse jongen, en de verwijdering en vervreemding die er tussen hen ontstaat als gevolg van de koloniale samenleving en later als gevolg van de onafhankelijkheidsstrijd. Belangrijke thema's in het verhaal zijn de onkenbaarheid van 'de ander' (een thema dat een van de hoofdthema's zou worden van de postkoloniale literatuurtheorie) en het onvermogen, of de onwil, om de dekoloniale werkelijkheid onder ogen te zien. De verzonken Indische tijd is in literatuur gevat en is in 'de werkelijkheid daarbuiten' vervlogen.

De novelle was de eerste in een reeks werken in de Nederlandse letterkunde waarin de jeugd in Indië wordt beschreven, niet altijd vanuit het gezichtspunt van verlies, maar veeleer als een idyllische tijd. *Oeroeg* onderscheidt zich van deze andere teksten doordat de actualiteit op de voorgrond treedt: het werk verscheen na de eerste politionele actie, die ook kort wordt genoemd in het verhaal, eveneens eufemistisch aangeduid als "wanordelijke toestand".

Het ligt voor de hand om bij een zo populaire tekst, waarin de relatie tussen Nederland en Indië wordt gethematiseerd en die betrokken is op de roerige actualiteit, de vraag te stellen naar mogelijk engagement. Maar de kritische vraagtekens die diverse recensenten plaatsten, in hun verder lovende besprekingen, hebben vooral betrekking op het ongeloofwaardige toeval van de ontmoeting aan het einde van het verhaal.⁴⁵ Indische literatoren reageerden beduidend minder positief en die afkeuring werd niet alleen gerelateerd aan het volgens hen eveneens ongeloofwaardige verhaal, maar ook aan de onderliggende boodschap. In het naoorlogse tijdschrift *Oriëntatie*, platform voor Nederlandse en Indonesische schrijvers, verschenen meerdere kriti-

marie Buikema en Maaïke Meijer (red.), *Kunsten in beweging 1900-1980*. Den Haag 2003 (Cultuur en migratie in Nederland: 1), p. 207-221.

Lisanne Snelders beschrijft aan de hand van drie ijkpunten in de overleveringsgeschiedenis van *Oeroeg* – 1948, toen het boekje verscheen; 1993, toen de verfilming uitkwam; en 2009, toen *Oeroeg* centraal stond in het leesbevorderingsprogramma Nederland leest – dat de 'culturele herinnering' aan Nederlands-Indië steeds verandert: in 1948 speelde de 'Indische' identiteit een belangrijke rol in de discussie die het boekje teweegbracht, met de film werd de focus verlegd naar de politionele acties die in het boek nauwelijks worden genoemd, en in 2009 werd dit pijnlijke verleden terzijde geschoven en kwam het 'tempo doeloe' weer sterker naar voren. Helaas laat Snelders de literaire discussie die speelde in de jaren negentig buiten beschouwing. ('*Oeroeg revisited*. Hella Haasses *Oeroeg* en de culturele herinnering aan Nederlands-Indië en de politionele acties', *Vooys* 30/3 (2012), p. 28-39).

⁴⁴ Het verhaal was ingestuurd voor een prijsvraag die de Stichting Collectieve Propaganda van het Nederlandse Boek had uitgeschreven. Hella Haasse won en werd later onthuld als de auteur.

⁴⁵ Marieke Bloembergen, 'Oeroeg, kleine aardverschuiving', in: De Keizer en Plomp, *Een open zenuw*, p. 424, trekt uit deze afkeuring van het einde vergaande conclusies: "Hun reactie paste in de houding die pblik en politieke leiders in Nederland tegenover de dekolonisatie van Indië / Indonesië innamen. Zij konden zich niet losmaken van het vooroorlogse denkpatroon van koloniaal paternalisme [...]." Ik denk dat de recensenten meer doelden op de ongeloofwaardigheid van de toevalligheid van de ontmoeting, dan dat zij vielen over de kloof tussen beide hoofdfiguren die expliciet werd gemaakt.

sche besprekingen. De meest felle en meest politiek geladen was die van Tjalie Robinson: “het boek is FOUT. De opzet is ondoordacht gekozen, de intrige daardoor verkeerd uitgesponnen en het eind is zelfs politiek gevaarlijk”.⁴⁶ Het gevaar school in de verkondiging dat een vriendschap tussen een Nederlander en een Indonesiër onmogelijk zou zijn. Een dergelijke boodschap was voor Robinson niet acceptabel.⁴⁷

Jaren later – inmiddels was het boek ook verfilmd – werd de discussie voortgezet en ook toen was de vermeende politieke lading de inzet. Rudy Kousbroek nam het voor Haasse op in een reactie op het stuk van Robinson, waarna een polemiek volgde over de mate waarin de werkelijkheid wordt / moet worden recht gedaan en wie tot de Indische gemeenschap gerekend kan worden en wie erbuiten valt.⁴⁸

August Hans den Boef veroordeelde zowel *Oeroeg* als de schrijvers in *Oriëntatie*: een duidelijk standpunt over de dekolonisatie ontbreekt in de roman en dat is de auteur, Haasse dus, aan te rekenen.⁴⁹ Kees Snoek benadrukte dat het onbegrip van de ik-figuur “exemplarisch [is] voor de koloniale halsstarrigheid die nog zou aansturen op een tweede politionele actie – ná de verschijning van Haasses prozadebuut.”⁵⁰ Peter van Zonneveld maakte op zijn beurt weer korte metten met beide interpretaties. Centraal in het boek staat volgens hem het besef van vervreemding;⁵¹ het verwijt dat een standpunt over de dekolonisatie in de novelle ontbreekt, acht hij “een uiting die meer getuigt van a-historische politieke correctheid dan van inzicht in de literaire betekenis van deze novelle”.⁵²

De discussies rond *Oeroeg* geven aan hoe gevoelig het ligt als prangende actuele kwesties in fictie een plek krijgen. Steeds weer dringen de vragen zich op in hoeverre fictie ‘de werkelijkheid’ recht dient te doen, welke werkelijkheidsvisie er wordt gepresenteerd en welk standpunt in het werk zou kunnen worden onderscheiden.⁵³

Oeroeg kan zowel als dissonant en tevens als dominantiebevestigend worden gelezen. Van een dissonante stellingname ten aanzien van de ‘politionele actie’ is in

46 T. Robinson, ‘Nogmaals *Oeroeg*’, *Oriëntatie* 9 (juni 1948), p. 56, geciteerd in Kees Snoek, ‘“Een vreemde in het land van mijn geboorte”. Over Hella Haasse en Indië/Indonesië’, in: Mariëtte Haarsma, Greetje Heemskerk en Murk Salverda (red.), *Ik maak kenbaar wat bestond. Leven en werk van Hella S. Haasse*. 's-Gravenhage/Amsterdam 1993, p. 16.

47 Zie ook Olf Praamstra, “‘Zij snapt nul”. Hella Haasse, een omstreden “Indisch meisje”’, in: Suzanne Fagel, Eep Francken, Rick Honings (red.), *Strijd! Polemieken en conflict in de Nederlandse letteren*. Leiden 2012, p. 110-116.

48 De polemiek is summier beschreven door Pattynama, ‘26 februari 1948’.

49 August Hans den Boef, ‘De kool en de geit in de theeplantage, Hella Haasse in Indië’, *Dietsche Warande en Belfort* 137 (1992), p. 617-623.

50 Snoek, ‘Een vreemde in het land van mijn geboorte’, p. 22.

51 Op het artikel van Van Zonneveld (zie de volgende noot) volgde weer een reactie van Kees Snoek, waarin deze het meningsverschil betreft op het verschil in opvatting over het thema in de roman, dat volgens hem niet zozeer vervreemding is als wel de koloniale verhoudingen. Zie Kees Snoek, ‘“Dat geheim van geest en bloed”. Hella S. Haasse en *Oeroeg*’, *Indische Letteren* 14 (1999), p. 110-116.

52 Peter van Zonneveld, ‘Het onbereikbare geboorteland. Indië in het werk van Hella S. Haasse’, *Indische Letteren* 13 (1998), p. 3-13.

53 Vergelijk ook de latere rel rondom *Bezonken rood*, beschreven in een speciaal nummer van *Bzzlletin* (jaargang 11, nr. 98 (september 1982)).

Oeroeg geen sprake. De verteller keert zich af van de politieke situatie. De invloed van de politieke beslissingen op het leven van de ik-figuur is echter wel onvermijdelijk groot. Het verhaal kan, in zijn context geplaatst, worden gelezen als passend in een chaotische tijd waarin de ontwikkelingen in Indië voor veel Nederlanders eigenlijk te snel gingen. In dit kader is het relevant om de toevoeging aan de eerste druk in 1948 onder de loep te nemen die de auteur maakte in de tweede druk in 1953.⁵⁴

Was het werkelijk *Oeroeg*? Ik weet het niet en zal het ook nooit weten. Ik heb zelfs het vermogen verloren hem te herkennen.

De thematiek van de onkenbaarheid van de ander is hier in drie regels expliciet verwoord. De kloof tussen de twee werelden, kort daarvoor nog verenigd, wordt als onomkeerbaar beschouwd. De koloniale waarheid kan de hoofdpersoon niet duiden.⁵⁵ Hiermee is de novelle goed te verbinden aan het algemene beeld van de naoorlogse periode.⁵⁶

Tegelijk neemt *Oeroeg* wel degelijk een aparte positie in te midden van de stilte. Het verhaal bevat namelijk ook een als pijnlijk ervaren reflectie op actuele gebeurtenissen en kwesties waarop geen antwoord kon worden gevonden. Deze schrijvende herinnering – hier nog niet expliciet verbonden met de schuldvraag en het besef van verantwoordelijkheid, hoewel deze complexe knoop in bepaalde passages doorsijpelt – werd in de veertiger en vijftiger jaren zelden literair verwoord. Ook toen het Nieuw-Guinea-conflict dreigde te escaleren, bleef bezinning op het nationale verleden uit.⁵⁷ De Indonesische auteur Toety Heraty spreekt zelfs van een periode van ‘amnesia’.⁵⁸ Met dit woord heeft de stilte een oorzaak. De actuele onderwerpen Indonesië en kolonisatie lijken zowel in de samenleving als geheel als in de literatuur daarbinnen taboe. Het zwijgen over netelige kwesties domineerde zowel in het culturele geheugen (‘silence’) als in de literatuur (‘amnesia’). Pas eind jaren zestig, begin jaren zeventig wordt de stilte doorbroken en ontstaat er een veelzijdiger beeld van de koloniale geschiedenis.

In studies over de eerste naoorlogse jaren wordt dikwijls een stem genoemd die de stilte doorbrak en juist wél van verzet getuigde tegen het koloniale beleid: het politieke debuut van Lucebert in tijdschrift *Reflex*, zijn ‘Minnebrief aan onze gemartelde

⁵⁴ Esther ten Dolle, ‘Was het werkelijk *Oeroeg*?’, *Indische Letteren* 20 (2005), p. 223-231.

⁵⁵ Ook Ten Dolle beschouwt de toevoeging van de drie regels als een versterking en verscherping van het thema van het onvermogen de koloniale waarheid te begrijpen. Ik sluit me bij haar interpretatie aan, maar het kan ook zijn dat Haasse de regels toevoegde als reactie op de kritiek op het ongeloofwaardige einde van het boek, als de twee hoofdfiguren elkaar jaren later weer treffen.

⁵⁶ In de bundel De Keizer en Plomp, *Een open zenuw*, over de herinneringscultuur rond de Tweede Wereldoorlog, is *Oeroeg* een van de 48 beschreven ‘herinneringsplaatsen’: Bloembergen, ‘*Oeroeg*, kleine aardverschuiving’. Bloembergen betoogt dat de historische realiteit van kolonialisme, oorlog en dekolonisatie en de betekenis daarvan voor Nederland, werd ‘vergeten’ – *ondanks Oeroeg*.

⁵⁷ Brems, *Altijd weer vogels die nesten beginnen*, p. 88; Joop van den Berg, ‘Bellettrie over Nieuw-Guinea, van 1945 tot heden’, *Indische Letteren* 6 (1991), p. 67-78.

⁵⁸ Toety Heraty, ‘Dekolonisatie, amnesia en anamnese’, *Indische Letteren* 11 (1960), p. 64-73.

bruid *Indonesia*’, geschreven ten tijde van de tweede politionele actie. Het gedicht verscheen dus kort na *Oeroeg*. Beide publicaties hebben de actuele gebeurtenissen verwerkt, maar waar Haasse enkel impliciet reflecteert, uit Lucebert zeer scherpe kritiek.⁵⁹ De aanklacht had een veel minder groot bereik dan het Boekenweekgeschenk, het protestgeluid in Luceberts gedicht is nauwelijks onder de aandacht gekomen in de tijd waarin het verscheen.

Het gedicht van Lucebert staat dus goed bekend als proteststem, maar deze constatering gaat nergens gepaard met een analyse van het gedicht. De aandacht voor het vers blijft beperkt tot de opmerking dat hier een jonge dichter debuteerde met een aanklacht die niet typerend was voor de jaren vijftig.⁶⁰ Daarbij lijkt de vorm de aandacht voor het engagement te hebben overstemd. Volgens Pamela Pattynama heeft het hoge protestgehalte van het gedicht ervoor gezorgd dat het zicht werd ontnomen op het engagement van andere schrijvers, zoals Maria Dermoût, die ten tijde van de Vijftigers onder meer *Nog pas gisteren* schreef en later het verwijt kreeg te weinig blijk te geven van postkoloniale kritiek.⁶¹ De discussie is net als in de betekenisdiscussie rond *Oeroeg* meer gericht op de vraag ‘wie was geëngageerd?’ dan op de vraag waaruit dat engagement dan precies bestaat. In mijn onderzoek komt die vraag wel aan de orde: ik analyseer zowel de vorm als de inhoud van de aanklacht in de ‘Minnebrief’ in paragraaf 4.

De vraag die in de nu volgende paragrafen van dit hoofdstuk centraal staat, is in hoeverre de bijdragen die al in de jaren vijftig in de literaire tijdschriften verschenen, het ‘zwijgen’ doorbreken. Welke dissonante stemmen klinken op? ‘Dissonant’ betekent hier dus meer concreet: getuigend van een uitgesproken en kritische houding ten aanzien van actuele maatschappelijke en politieke problemen in het (de)koloniale debat. Het gaat hier om de aangelegenheden die Nederland direct aangingen: Indië en Nieuw-Guinea. In de jaren vijftig was Indië al ‘geschiedenis’, maar het verleden werkte nog lang door in de periode erna en Nieuw-Guinea maakte in de jaren vijftig nog deel uit van de actualiteit. Beide ‘kwesties’ vroegen om een positiebepaling.

Ik bespreek eerst de bijdragen die het dominante discours bevestigen. De zeer beperkte omvang van deze paragraaf geeft het zwijgen weer. Hierna volgt een korte subparagraaf over bijdragen die de stilte weliswaar doorbreken, maar die geen tegenstem zijn ten aanzien van het dominante discours. Deze teksten zijn te vergelijken

⁵⁹ Brems, *Altijd weer vogels die nesten beginnen*, p. 87-88, noemt de ‘Minnebrief’ en *Oeroeg* in zijn stuk over de onafhankelijkheid van Indonesië als enige twee literaire bronnen in de eerste naoorlogse jaren.

⁶⁰ Gerard Termorshuizen, ‘19 december 1948: Lucebert schrijft zijn “Minnebrief aan onze gemartelde bruid Indonesia” – Nederlands-Indië in de literatuur na 1940’, in: M.A. Schenkeveld-van der Dussen (red.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Groningen 1993, p. 715-721.

⁶¹ Pattynama haalt de aanklacht in de ‘Minnebrief’ aan en vervolgt: “[t]e midden van dit aandacht opeisende gekrakeel verscheen Dermoûts bescheiden roman. Luidkeelse kritiek treft men er niet in aan, maar de spanningen die de vreemde overheersing veroorzaakt kregen wel degelijk een plaats in de roman.”; zie Pattynama, ‘26 februari 1948’, p. 212.

met een aantal teksten die ik al in paragraaf 2 van het vorige hoofdstuk heb behandeld: het bestaande beeld wordt weerlegd, maar niet het discours in die tijd zelf, omdat er geen kritisch-geëngageerde stem is verwoord. Aansluitend ga ik uitvoerig in op de dissonante stemmen, eerst in de essays (paragraaf 3), daarna in het literaire werk (paragraaf 4). Sommige stemmen klinken hard, andere zijn wat meer gedempt. Groot in aantal zijn zij evenwel niet, zeker niet als we het aantal bijdragen over dekolonisatie vergelijken met de bijdragen over andere politieke en maatschappelijke kwesties die in het vorige hoofdstuk en het komende hoofdstuk zijn / worden behandeld. Toch is elke stem een bijdrage aan het discours over dekolonisatie en daarmee aan het beeld dat wij van dit discours hebben.

Het tijdschrift dat hier behalve *Gard Sivik* ontbreekt, is *Braak*. In *Braak* zijn geen bijdragen over koloniale kwesties aangetroffen. Dit is in de lijn van het program van dit blad: literatuur moest in het brandpunt van de actualiteit staan, en daar hoorde het koloniale verleden niet bij.

3.2 NIET (UIT)SPREKEN: BEVESTIGING VAN HET DOMINANTE DISCOURS

Amnesie

In veel literaire tijdschriften blijven reminiscenties aan de koloniale oorlog achterwege. In *Ontmoeting* wordt in de lange jaren vijftig met geen woord gerept over de Nederlandse koloniën en de onafhankelijkheidsstrijd. Het blad biedt geen ruimte aan meningen over de Nederlandse politiek ten aanzien van Indonesië en Nieuw-Guinea, de koloniën worden niet gerepresenteerd. Het protest dat vanuit protestantse hoek werd geformuleerd tegen het Nieuw-Guineabeleid wordt in *Ontmoeting* dus niet gedeeld. Slechts in enkele bijdragen wordt het voormalige koloniale Aziatische gebied terloops genoemd, zonder stellingname en zonder reflectie op het gebeurde of de actualiteit.⁶² Typierend is de opmerking in 1953 van P. Korthuys in zijn bespreking van het reisverslag *Met eigen ogen. Heugenissen van een Indonesische reis* van Annie Romein-Verschoor, pleitbezorgster van de Indonesische onafhankelijkheid. Korthuys schrijft dat de koloniale politiek niet te snel mag worden veroordeeld, omdat Indië ook veel aan Nederland te danken heeft.⁶³

In *Roeping* vernemen we pas in het begin jaren van de jaren zestig een enkel geluid, namelijk wanneer Clemens Raming zich negatief uitlaat over het 'verzoenings-manifest' (niet te verwarren met het 'Nieuw-Guinea-manifest' in *Podium* – zie paragraaf 3). Verder blijft het in dit tijdschrift stil.

⁶² In *Ontmoeting* komt de koloniale politiek slechts terloops, in enkele regels, ter sprake in drie boek-besprekingen (in jaargang 7 (1953-1954), p. 121-122; 12 (1958-1959), p. 95-96; 14 (1960-1961), p. 200).

⁶³ P. Korthuys, 'Kritieken: Annie Romein-Verschoor, *Met eigen ogen. Heugenissen van een Indonesische reis*', *Ontmoeting* 7 (1953-1954), p. 121-122.

In de andere onderzochte tijdschriften zijn bijdragen over dekolonisatiekwesties met betrekking tot voormalig Indië evenmin in overvloed aanwezig en in die zin lijken zij een bevestiging van de stilte. Toch kan niet worden geconcludeerd dat ook in deze bladen amnesie had toegeslagen. Dat blijkt uit de teksten die wél zijn gepubliceerd. Vooral in *Podium* is men wars van treuren om het verlies van de kolonie in de Oost. Auteurs nemen het actuele politieke beleid onder vuur.

De bijdragen in *De Gids* worden verderop in deze paragraaf besproken. In dit tijdschrift is het onderwerp evenmin een taboe: al in 1950 verschijnen drie artikelen over de toekomst van Nieuw-Guinea. Maar conform de uitgangspunten van de redactie willen medewerkers van het tijdschrift zich niet scharen achter een specifiek standpunt; door verschillende meningen tegenover elkaar te zetten, wil de redactie een overzicht geven. Dit zien we eerder uitgewerkt in teksten in het vorige hoofdstuk, waarin de lezer verschillende visies gepresenteerd krijgt op een bepaalde gebeurtenis in de Tweede Wereldoorlog. Maar de dekolonisatie is hiermee vergeleken wel direct betrokken op recente ontwikkelingen: hier gaat het niet om de historiografie, maar om de actualiteit, sterker nog: de blik van de schrijvers in *De Gids* blijkt visionair.

In deze bijdragen wordt dus wel de stilte doorbroken, maar de standpunten tekenen geen politiek-maatschappelijk profiel van het tijdschrift. De redactie spreekt zich immers niet uit. Iets vergelijkbaars geldt voor een aantal gedichten over Indische Nederlanders, drie in *De Gids* en een in *Maatstaf*: het onderwerp is dus geen taboe, maar in de gedichten zelf wordt geen standpunt ten aanzien van de actualiteit ingenomen.⁶⁴ Dit is binnen het discours over de kolonisatie meer typerend voor *De Gids* dan voor *Maatstaf*, waarin, zoals we hieronder zullen zien, ook over de koloniale geschiedenis een fel kritisch protest klinkt.

Besprekbaarheid zonder positiebepaling

De Gids biedt in één nummer plaats aan verschillende meningen over twee in die tijd precaire kwesties en doet daarmee zijn liberale traditie eer aan. Reeds in 1950 verschijnen drie artikelen waarin de toekomst van Nieuw-Guinea centraal staat. Dat is opvallend vroeg. Zoals hierboven aan de orde is gekomen, zou Nieuw-Guinea pas veel later de gemoederen flink bezighouden. A.N. Molenaar geeft in zijn 'Overzicht

⁶⁴ In *De Gids* zijn in 1954 drie gedichten gepubliceerd van Willem Brandt, die het ontheemd zijn van de Indische Nederlanders als thematiek hebben: 'Indischman' (I, p. 255), 'Terugkomst' (I, p. 257) en 'Indo' (II, p. 126). "In Holland een ontheemde Oosterling, / in Indonesia een vreemdeling, / blijf ik voor immer langs de grenzen waren." staat er in het gedicht 'Indo'. Van een heel andere orde is het gedicht 'De Indische Nederlander' van A.P. van Hoek, in 1961 gepubliceerd in *Maatstaf* (p. 731). Vraagt Brandt aandacht en begrip voor de positie van de Indische Nederlanders in Nederland, Van Hoek schildert de Indische Nederlanders heel negatief af, als racisten, fascistten zelfs, die vervreemd zijn van zowel Nederland als Indonesië: "Hoe vreest en haat hij de gekleurde rassen! / 't Javaanse bloed, dat door zijn aad'ren vloeit, / Is dat wat hij op aard het meest verfoeit; / Maar ach, geen zeep zal hem wit kunnen wassen." De vergelijking met een fascist refereert aan het beeld van de 'Indo' die te weinig oog heeft voor het leed dat de Nederlanders is aangedaan door de Duitsers: "Van onze oorlog heeft hij niets begrepen, / En ook niet, dat wij hem fascistisch achten."

van de binnenlandse politiek' een schets van wat er in de Eerste en Tweede Kamer is gezegd over Indonesië en de toekomst van Nieuw-Guinea.⁶⁵ Molenaar schrijft verder over binnenlandse aangelegenheden, waarbij ook de besluitvorming rond Indië wordt beschreven, zonder dat daarbij een oordeel wordt gegeven.⁶⁶ Zoals de titel al aangeeft, is het doel van Molenaar om de lezer een overzicht te geven van wat er gebeurt, een beschouwing van de politieke werkelijkheid dus. Terloops spreekt hij zijn eigen wens uit dat de Papoea's op den duur zelfbeschikkingsrecht zal worden verleend en keert hij zich expliciet tegen de vorming van een eenheidsstaat Indonesië waarvan ook Nieuw-Guinea deel uitmaakt.

De kwestie wordt uitgediept door M. Klaassen en Dj. Adinegoro, die beiden een andere visie hebben op de toekomst van Nieuw-Guinea. Klaassen redeneert verder in de trant van Molenaar en is van mening dat het gebied nog onder Nederland moet vallen alvorens de Papoea's het zelfbeschikkingsrecht te verlenen. Nederlanders moeten 'het goede voorbeeld' geven:⁶⁷

De Papoea ziet hoe de Europeaan werkt, hij kan en mag de kunst afkijken in de aangelegde groentetuinen, de pluimvee-stapels, bij de verzorging van het melk- en slachtvee, hij went aan een betere voeding, krijgt meer behoeften en, al glijdt veel van de hogere cultuur, waarmee hij in contact komt, nog langs hem heen, het essentiële ervan absorbeert hij toch wel. Rondom de emplacementen vestigen zich wat Europese kolonisten, die tegen deze samenleving economisch kunnen aanleunen.

Dit is te lezen als een echo van de ethische politiek, waarin de kolonisator de gekoloniseerden op een hoger niveau van beschaving moet brengen.

Adinegoro, een Indonesische journalist, is een andere mening toegedaan. In zijn betoog, dat direct volgt op dat van Klaassen, geeft hij aan dat Nieuw-Guinea van Nederland moet worden losgekoppeld. Het land moet nog worden beschouwd als deel van Indonesië en dat moet ook zo blijven, stelt de auteur, ongeacht de historische aanspraken die Nederland denkt te kunnen maken op het gebied, ongeacht de wens van de Verenigde Staten om het te gebruiken in hun strategie in de Pacific en ongeacht de wens van Australië om Indonesië niet als directe buur te hebben. Ook het morele argument dat alleen Nederland de Papoea's tot ontwikkeling kan brengen, verklaart Adinegoro ongeldig:⁶⁸

Wil men Nieuw-Guinea zo spoedig mogelijk openleggen dan kan men dat het beste doen in het Indonesische Staatsverband, gezamenlijk, zonder koloniale restantgedachten van historische rechten en liefde van de Papoea's voor Nederland. Dat een dergelijk samenwerken onmogelijk zou zijn is voor Uniepartners een zeer gevaarlijke

⁶⁵ A.N. Molenaar, 'Overzicht van de binnenlandse politiek', *De Gids* 113 (1950) I, p. 138-145.

⁶⁶ A.N. Molenaar, 'Binnenlandse politiek', *De Gids* 113 (1950) I, p. 64-68; 113 I (1950), p. 460-466; 'Gecomplieerde breuk', *De Gids* 114 (1951) I, p. 298-308.

⁶⁷ M. Klaassen, 'Nieuw-Guinea in de toekomst', *De Gids* 113 (1950) II, p. 39.

⁶⁸ Dj. Adinegoro, 'De Irian-kwestie', *De Gids* 113 (1950) II, p. 47.

gedachte. Men kan samenwerken of men kan het niet. Kan men het in Nieuw-Guinea niet, dan kan men het over heel Indonesië evenmin.

Adinegoro schuift hier de argumenten terzijde die gedurende de jaren vijftig steeds naar voren zullen komen ter rechtvaardiging van het behoud van Nieuw-Guinea.

De opvatting van Adinegoro is echter niet de opvatting die typerend is voor het karakter van het tijdschrift. Met de plaatsing direct na het artikel van Klaassen geeft de redactie aan dat zij geen partij kiest: er is een Nederlandse blik en een Indonesische blik. Zo krijgt de lezer zicht op verschillende opvattingen, waarna het aan de lezer zelf is om zich een mening te vormen.

3.3 DISSONANTIE VAN ESSAY TOT MANIFEST

Het aantal essays waarin een dissonante opvatting naar voren komt, is zeer beperkt, maar wat is gepubliceerd, laat aan duidelijkheid weinig te wensen over. Het betreft ten eerste twee essays in *Libertinage*, beide in 1950 verschenen. Dan is het ruim tien jaar stil. Pas in 1961 en 1962 klinkt weer kritiek door: in een essay in *Maatstaf* en in een essay in *Tirade*, en in meerdere essays en in een manifest in *Podium*, wanneer Nieuw-Guinea in het brandpunt van de actualiteit staat. Ik ga hieronder nader in op de essays en het manifest.

In *Libertinage* is in 1950 van enig sentiment over het verlies van de koloniën geen sprake, integendeel. Meerdere auteurs betogen dat Indonesië nu als een Aziatisch land moet worden beschouwd en niet langer als een deel van Nederland, met alle verantwoordelijkheden die daaraan kleven. Van de Unie, waarin zowel Indonesië als Nederland zitting hadden, wordt niet hoog opgegeven. Indonesië moet zo snel mogelijk zijn eigen weg kunnen gaan, evenals Nederland. Deze auteurs sluiten met hun essays aan bij het gedachtegoed van Jacques de Kadt, een van de vormgevers van het politieke standpunt in *Libertinage*.

De Kadt bekleedt in het publieke koloniale debat een bijzondere positie: hij was een van de weinigen die al snel na de oorlog voor de onafhankelijkheid van Indonesië pleitte.⁶⁹ Drie maanden na de Japanse capitulatie ondertekende De Kadt, samen met schrijfster Beb Vuyk en socioloog Wim Wertheim, alle drie verblijvend in Indië, een manifest waarin het Nederlandse beleid ten aanzien van Indië krachtig werd afgewezen. Zij waren de enige ondertekenaars van het manifest, dat gericht was tegen gewelddadig ingrijpen en voor de onafhankelijkheid van Indonesië.⁷⁰ Van zijn eigen hand verscheen het boek *De Indonesische tragedie. Het treurspel der gemiste kansen*

⁶⁹ Ronald Havenaar, *De tocht naar het onbekende. Het politieke denken van Jacques de Kadt*. Amsterdam 1990, p. 155-169.

⁷⁰ Bert Scova Righini, *Een leven in twee vaderlanden. Een biografie van Beb Vuijk*. Amsterdam 2005, p. 162-163; idem, 'Beb Vuijk. Twee vaderlanden en twee werelden', *Indische Letteren* 20 (2005), p. 77.

(evenals *Libertinage* en *Tirade* uitgegeven door Van Oorschot). Het werd gepubliceerd in de loop van 1949, maar is geschreven kort na de tweede politionele actie. De Kadt bekritiseert hierin zowel het gewelddadige Nederlandse optreden als het vasthouden aan de kolonie, die politiek gezien al veel eerder op eigen benen had kunnen staan, zoals ook Nederland dat kan in plaats van op een koloniale stok te leunen.⁷¹ Ook “de Nederlandse zelfgenoegzaamheid” wordt onder vuur genomen.

Het boek is zodanig dissonant dat de auteur en de uitgever voor de rechter worden gedaagd en een schadevergoeding moeten betalen “aan de beledigde” (de staat?).⁷² Ook in *Libertinage* hadden eerder kritische stukken van De Kadt gestaan.⁷³ In 1950 wordt op deze weg verder gegaan, maar niet langer door De Kadt, en ook minder ophefmakend – de onafhankelijkheid van Indonesië was inmiddels een feit.⁷⁴ Henk van Galen Last en A. Alberts keren zich tegen de Nederlands-Indonesische Unie, die na de soevereiniteitsoverdracht in het leven was geroepen. Van Galen Last sluit expliciet aan bij het standpunt van De Kadt, dat Indonesië moet worden beschouwd als een Aziatisch land, waarmee Nederland slechts zakelijke contacten kan onderhouden, mits Indonesië de weg van het kapitalisme kiest.⁷⁵ Ook A. Alberts – die in *Libertinage* debuteerde met verhalen over Indië, in 1952 gebundeld in *De eilanden* – wil Indonesië liever zien als een buitenlandse mogendheid en keert zich tegen de Unie:⁷⁶

De Unie is geschapen om te voorzien in het manco, dat sommige Nederlanders gevoelden na het verbreken van de verhouding tussen Nederland en Indië. Toen over deze verhouding, dit ten laatste wel zeer ongelukkige huwelijk, de scheiding werd uitgesproken en Nederlands-Indië haar meisjesnaam Indonesië weer had aangeno-

71 J. de Kadt, *De Indonesische tragedie. Het treurspel der gemiste kansen*. Amsterdam 1949, p. 202.

72 Details over deze rechtszaak ontbreken. Er wordt melding van gemaakt in een brief van Van Oorschot aan W.F. Hermans d.d. 3 september 1951, beschreven in Nop Maas, “Een harde kei in de Nederlandse fatsoensvyver”. Brieven van G.A. van Oorschot aan W.F. Hermans, *Tirade* 46 (2002), p. 392; inmiddels ook uitgegeven in [Nop Maas (ed.)], *Geert van Oorschot. Hierbij de hele god in proef. Brieven aan Willem Frederik Hermans*. Amsterdam 2003, p. 55.

73 In 1949 plaatst de redactie de Indonesische kwestie in een groter debat over rassentegenstellingen. Later dat jaar verschijnt een kritisch stuk van De Kadt, waarin hij een zo snel mogelijke onafhankelijkheid van Indonesië bepleit, ook om ervoor te zorgen dat het land niet in de handen valt van de communisten. Zie Calis, *Het elektrisch bestaan*, p. 184-185 en p. 190-192.

74 Jacques de Kadt kon bovendien niet langer rekenen op steun van de redactie. Al eerder gaven zijn politieke stellingnames aanleiding tot discussie, toen uitgeverij Querido weigerde om *Libertinage* onder haar hoede te nemen vanwege het fervente anticommunisme van De Kadt. Ook mederedactieleden konden zich vaak niet vinden in de wijze waarop hij verslag deed van de politiek. Zie Calis, *Het elektrisch bestaan*, p. 184.

75 Henk van Galen Last, ‘Jeremiah in Holland’, *Libertinage* 3 (1950), p. 144-146. Van Galen Last reageert in zijn artikel op de discussie tussen De Kadt (‘De nieuwe situatie. Indonesië, Zuidoost-Azië en Nederland’, *Socialisme & Democratie* 7 (1950), p. 86-97) en Van Randwijk (‘Het narrige ongeduld. Indonesië is geen Nederlandse modelboerderij’, *Vrij Nederland*, 11 maart 1950, p. 8). Van Randwijk verwijt De Kadt de humor en het geduld te missen om het nog maar net onafhankelijk geworden Indonesië wat te laten betijen. Hij plaatst De Kadt in de groep mensen die de vrijheid van Indonesië nastreefden, maar nu moeilijk in staat zijn om de veranderingen psychisch te verwerken. Indonesië moet een eigen koers kunnen varen en niet alsnog een staat naar westers model worden. Van Galen Last beschuldigt Van Randwijk van ‘neo-ethicisme’.

76 A. Alberts, ‘Indonesië, Europa en de Moerdijk’, *Libertinage* 3 (1950), p. 231.

men, kon Nederland het laatste vaarwel maar niet over de lippen krijgen en daarom kwam het met de Unie zelf aandrazen. Een dergelijke houding getuigt toch van weinig zelfrespect. Als zodanig wordt zij door de andere zijde ook aangevoeld. Zo zeker als de Indonesiërs nu hun eenheidsstaat stichten, zo zeker zullen zij zich aan de Unie ontworstelen. Ontworstelen is hier nog een veel te groot woord. Zij zullen haar weggoien als een oude schoen.

Saillant is hier de gebruikte metafoor van het huwelijk. Deze zullen we later in dit hoofdstuk nog uitgebreid tegenkomen bij mijn interpretatie van Luceberts 'Minnebrief aan onze gemartelde bruid *Indonesië*'.

Uit de essays van de auteurs in *Libertinage* blijkt dat van enige rouw om het verlies van Indië geen sprake is, integendeel: de blik is gericht op de toekomst, op Europa. Het afscheid is al veel eerder genomen. De Kadt pleitte immers al ver voor de officiële erkenning van Indonesië voor de onafhankelijkheid van de kolonie.

Pas vele jaren later laat De Kadt zich opnieuw uit over de koloniale kwestie, namelijk in 1961, als hij in *Tirade* de Nieuw-Guineakwestie aankaart. Hij keert zich hierin vooral tegen de politiek van Luns en voorspelt diens ondergang.⁷⁷

Het stuk van De Kadt is duidelijk van de hand van een politicus die zelf ook een rol speelt op het parlementaire toneel. Hij memoreert dat hij de Kamer wilde waarschuwen tegen het gevaar van de inzet van het argument van het zelfbeschikkingsrecht, maar zijn waarschuwing bracht hem enkel hoon.⁷⁸ Zijn kritiek is gericht op het regeringsbeleid, niet op de publieke opinie daarover. De Kadt bekritiseert het gewabber met argumenten voor behoud van het laatste restant kolonie in de Oost en "het verlangen van de chauvinisten om in dat gebied van de oude Archipel nog ergens een plaats te hebben waar de Nederlandse vlag bleef waaieren."⁷⁹ Zijn redenering is zowel stellig als omslachtig: hij begint met een uiteenzetting over de waardering die hij voor Luns' beleid kan opbrengen, waarmee hij doelt op diens expliciete keuze voor het Westen en tegen het communisme. Pas daarna stelt hij dat Luns dan toch moet aftreden.

Op grond van de al direct na de oorlog geuite onomwonden kritiek op het Nederlandse koloniale beleid en op het repressieve koloniale gedachtegoed, en op grond van de later geformuleerde kritiek op het beleid ten aanzien van Nieuw-Guinea, is het niet aannemelijk dat de 'stilte' in de tussenliggende jaren duidt op verdringing of 'amnesie'. De auteurs voelden kennelijk pas de noodzaak tot schrijven door de nieuwe politieke ontwikkelingen begin jaren zestig.

In *Maatstaf* wordt in de bestudeerde periode nauwelijks gereflecteerd op de dekolonisatie. Het recente verleden speelt geen rol in de opiniërende stukken van het tijdschrift. Net als in *Libertinage* en *Tirade* ligt hieraan geen taboe ten grondslag. In

⁷⁷ J. de Kadt, 'Luns of de ondergang van een politiek handelsreiziger', *Tirade* 5 (1961), p. 275-292. Hij pleit voor een aftreden van Luns als minister van Buitenlandse Zaken vanwege zijn Nieuw-Guineabeleid. Luns zou echter een van de langstzittende ministers worden: hij bleef in die functie tot 1971.

⁷⁸ Ibidem, p. 290.

⁷⁹ Ibidem, p. 286.

Maatstaf, zo zagen we al in het vorige hoofdstuk, staan veel bijdragen die pijnpunten in het recente verleden oprakelen in plaats van verhullen. Ook een stuk uit 1962 van Van Randwijk over de ‘Nederlands-Indische tragedie’ maakt dat duidelijk.

Van Randwijk zelf neemt in het koloniale discours van de naoorlogse periode net als De Kadt een tegendraadse positie in. Ook hij verkondigt al snel na de oorlog een fel kritisch standpunt en ook zijn woorden krijgen maatschappelijke repercussies. In *Vrij Nederland*, waarvan hij hoofdredacteur was, vergeleek hij het Nederlandse optreden tijdens de eerste politionele actie met dat van de nazi's in de Tweede Wereldoorlog.⁸⁰ Twee zeer gevoelig liggende kwesties worden hier aan elkaar verbonden, waardoor de explosiviteit toeneemt. Het artikel veroorzaakt dan ook een rel en leidt tot een flinke afname van het aantal abonnees van het blad.⁸¹ In 1962 blikt Van Randwijk in *Maatstaf* terug op de dekolonisatiepolitiek in een artikel onder een titel die het boek van De Kadt oproept: ‘De Nederlands-Indische tragedie. Een relaas in voorvallen’.⁸² Van Randwijk beschrijft enkele gebeurtenissen in de relatie tussen Nederland en Indonesië en die tussen Nederland en Nieuw-Guinea die moeten aantonen dat het beleid dat Nederland ten aanzien van zijn oude koloniën de afgelopen vijftien jaren heeft gevoerd, een debacle is geworden. Het tot tweemaal toe opgevoerde “Shakespeariaans bloeddrama” weet hij indringend te beschrijven door te citeren uit onder meer een dagboek dat een Nederlandse soldaat bijhield tijdens de politionele acties. Van Randwijk maakt opnieuw een vergelijking met de praktijken van de nazi-Duitsers. Doordat zijn eigen herinneringen – zo onderhield hij contacten met Indonesische onafhankelijkheidsstrijders – worden afgewisseld met korte beschouwingen, wordt zijn kritiek op de politieke beslissingen krachtig neergezet. De conclusie die Van Randwijk trekt aan het einde van zijn stuk is helder: Nederland moet zich schamen.

Podium en het manifest

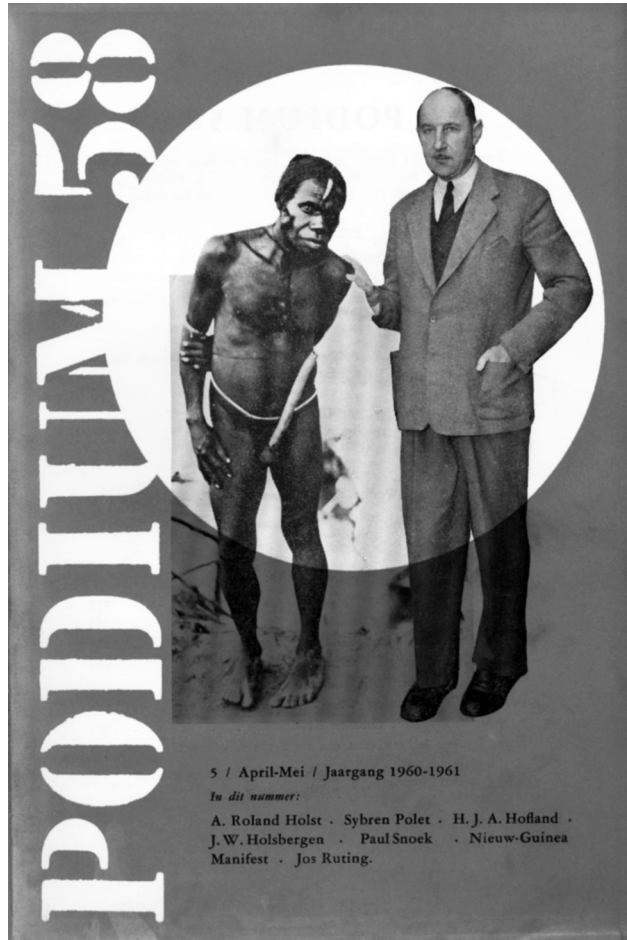
De meest luide stemmen die kritiek verwoorden op de koloniale politiek van Nederland en het koloniale denken zijn te vinden in *Podium*. Ook in dit tijdschrift wordt over Indië / Indonesië weinig geschreven; pas als Nieuw-Guinea in het centrum van de politiek staat, komen de pennen in beweging. Hier speelt hetzelfde als hierboven is beschreven: het gebrek aan belangstelling voor het recente koloniale verleden is niet een symptoom van amnesie, er was gewoon weinig actueels over te melden. De breuk met Indië werd niet als pijnlijk ervaren. Een verschil met de Tweede Wereldoorlog is dat de beeldvorming rond Indië evenmin reacties uitlokte. De politieke actualiteit daarentegen riep wél verzet op.

⁸⁰ H.M. van Randwijk, ‘Omdat ik Nederlander ben’, *Vrij Nederland*, 26 augustus 1947.

⁸¹ Zie [Mathieu Smedts e.a.], *Vijfentwintig jaar Vrij Nederland. Een bloemlezing uit het illegale en het na-oorlogse Vrij Nederland*. Amsterdam 1965, p. 56-78.

⁸² H.M. van Randwijk, ‘De Nederlands-Indonesische tragedie. Een relaas in voorvallen’, *Maatstaf* 9 (1961-1962), p. 856-871.

Afb. 5 Het koloniale beleid bespot. Omslag van *Podium* 15 (1960-1961), nr. 5.

Het Nieuw-Guinea-manifest

Het meest expliciete protest, met een beoogde reikwijdte tot buiten de literatuur, verschijnt in het april-meinummer van de vijftiende jaargang (1960-1961) van *Podium*: het Nieuw-Guinea-manifest.⁸³ De redactie gaf het manifest een prominente plaats en ondertekende voltallig. Op de omslag van het nummer zijn foto's bewerkt tot een collage waarin minister Luns zijn hand vaderlijk op de schouder legt van een ietwat bedremmeld kijkende Papoea met een peniskoker. Het bespot het naar voren geschoven argument van het zelfbeschikkingsrecht, waarnaar de Papoea's aan de hand van Nederland moeten worden geleid.

Het manifest is een oproep aan de Nederlandse regering om afstand te doen van Nieuw-Guinea. Het initiatief ging uit van *Podium*-redacteur Henk Hofland en is ondertekend door 98 Nederlandse schrijvers, kunstenaars, journalisten en weten-

⁸³ [H.J.A. Hofland], 'Nieuw-Guinea-manifest', *Podium* 15 (1960-1961), p. 312-313.

schappers.⁸⁴ Onder hen bevindt zich dus de *Podium*-redactie (Gerrit Borgers, Remco Campert, H.J.A. Hofland, Gerrit Kouwenaar, Han Lammers en Sybren Polet) en diverse *Podium*-medewerkers, onder wie Lucebert, Hans Andreus, W.F. Hermans, Paul Rodenko en Simon Vinkenoog. Medewerkers van andere tijdschriften zijn ook in de lijst van ondertekenaars te vinden, zoals Ad den Besten, Bert Bakker, H.A. Gomperts, Ed. Hoornik, en J.W. Schulte Nordholt.

De ondertekenaars verwijten de Nederlandse regering dat haar politiek niet van werkelijkheidszin getuigt. Nederland is sinds 1949 opgescheept met een restant van een koloniaal rijk, waarmee niemand goed raad weet:

De Nederlandse regering stelt zich sinds enkele jaren op het standpunt, dat de Papoea's door Nederlanders moeten worden opgevoed, totdat zij – een termijn wordt niet genoemd – zelf over hun lot zullen kunnen beschikken. Dat betekent, dat Nederland thans voor onbepaalde tijd een min of meer verlichte politiek blijft voeren, in een wereld waarin het ene volk na het andere zich aan de Europese overheersing ontworstelt.

Nederland moet uit zijn isolement komen. Hofland noemt twee redenen om de oude politiek te verwerpen. Ten eerste wordt het belang van de Papoea's niet gediend: een kleine elite van Papoea's voor wie de voertaal het Nederlands is, wordt door Nederland opgevoed in de illusie dat een zelfstandig Westelijk Nieuw-Guinea werkelijk mogelijk is, maar aangezien deze groep tevens wordt opgeleid in een pro-Nederlandse en anti-Indonesische sfeer, zal deze groep, bij een eventueel zelfstandig Westelijk Nieuw-Guinea, op gespannen voet staan met hun machtigste buurland, Indonesië. Ten tweede wordt ook het belang van Nederland niet gediend: vrijwel geen enkel land in de wereld is bereid Nederland te steunen in het geval van een conflict met Indonesië. De ondertekenaars menen om deze redenen dat de Nederlandse regering niet is opgewassen tegen de taak die zij zich inzake Nieuw-Guinea heeft gesteld:

Zij menen, dat Nederland de kwestie Nieuw-Guinea onverwijld aan de Verenigde Naties ter beslissing moet voorleggen en dat Nederland bij voorbaat moet verklaren zich bij elke beslissing van de Verenigde Naties te zullen neerleggen.

Alleen daardoor zou een "politieke, en wellicht ook militaire catastrofe" voorkomen kunnen worden, aldus de ondertekenaars, die met dit manifest zich duidelijk uitspreken over het Nederlandse beleid in Nieuw-Guinea, zonder enige vorm van respijt en bijna anderhalf jaar voordat Nederland uit Nieuw-Guinea vertrekt.

Het manifest is direct gericht aan de politici. Het lijkt daarin sterk op het manifest dat Kousbroek jaren daarvoor over de Duitse herbewapening voor ogen stond. Toen kwam het niet tot een breed gedragen manifest, maar in diezelfde tijd verscheen wel *Nationale snipperdag* als literaire tegenstem aan het adres van de regering. In de meest brandende kwesties kwam de redactie dus in actie door een beroep te doen op de politiek.

⁸⁴ Hofland heeft het in het verderop beschreven artikel in *Podium* 16 (1961-1962) over 99 ondertekenaars, maar dat is er een te veel.

De actie van *Podium* blijft in de andere literaire bladen onbesproken. Uit de memoires van Oltmans blijkt dat het buiten de literatuur wel enige beroering teweeg heeft gebracht, onder andere in het *Algemeen Handelsblad*.⁸⁵ Ook wordt het manifest genoemd in meerdere historische studies over de Nieuw-Guineakwestie. Hierin wordt ook nog een ander manifest vermeld, dat ruim een half jaar na de *Podium*-publicatie verscheen. Dit manifest, een initiatief van het speciaal daartoe in het leven geroepen 'Comité Verzoening Indonesië – Nederland' is eveneens gericht aan de politici, in het bijzonder aan minister Luns, en roept op tot een verzoening met Indonesië te komen. Het werd aan de regering aangeboden aan de vooravond van het vertrek van Luns naar de Verenigde Naties op 6 november 1961. De oproep is ondertekend door 175 mensen afkomstig uit voornamelijk academische kring, met verschillende politieke en levensbeschouwelijke achtergronden. Onder de ondertekenaars bevinden zich de professoren Banning, Bouman, Buytendijk en dominee Buskes en ook H.M. van Randwijk.⁸⁶

Opvallend is dat dít manifest wel een reactie uitlokt in het literaire domein, namelijk van Clemens Raming.⁸⁷ Raming is het niet eens met de inhoud van het manifest, omdat het in zijn ogen een stap te ver gaat: het eiland mag niet in handen vallen van Soekarno. Hij onderschrijft hiermee in feite de politieke koers. Ook in dit artikel gaat hij niet in op het eerder verschenen manifest van zijn collega-literatoren. Misschien is de kritiek van Hofland en de zijnen te fel verwoord, gezien het feit dat Raming het verzoeningsmanifest al te ver vindt gaan. Bovendien verschijnt het manifest ruim een half jaar eerder dan het verzoeningsmanifest en in dat half jaar volgden de ontwikkelingen elkaar snel op.

Het protest in *Podium* heeft een klein bereik, maar in felheid en voortvarendheid bevat het manifest een krachtig tegengeluid dat zich in vergelijking tot andere protesten al vroeg laat horen. Hiermee vervult *Podium* de functie die Han Lammers enkele maanden tevoren in 'Over het tijdschrift' propageerde: het tijdschrift vindt "zijn speelruimte [...] op het gebied der letteren, van ouds de uitgelezen plaats voor het geven van rekenschap" (p. 140).

Het manifest heeft een andere stem toegevoegd aan het publieke debat over het Nieuw-Guineabeleid, dat in 1961 steeds meer onder vuur komt te liggen en waarvan het manifest een vroeg voorbeeld is. Het buiten de literatuur treden van de literatoren zal ervoor hebben gezorgd dat het manifest later meer werd opgemerkt dan andere literaire bijdragen over de kwestie.⁸⁸ Maar in deze studies blijft *Podium* ongenoemd, dat wil zeggen: het wordt niet duidelijk dat het om een *literair* protest gaat. Er wordt slechts gesteld dat het manifest van niet-politici, kunstenaars en intellectuelen af-

⁸⁵ Willem Oltmans, *Memoires 1961*. Baarn 1989, p. 136, 162, 165, 167.

⁸⁶ Dit manifest wordt genoemd in onder meer C.V. Lafeber, *Nieuw-Guinea en de Volkskrant*. Assen 1968, p. 102, en in Hans van de Wal, *Een aanvechtbare en onzekere situatie. De Nederlandse Hervormde Kerk en Nieuw-Guinea 1949-1962*. Hilversum 2006, p. 260-261.

⁸⁷ Clemens Raming, 'De intelligensia in de oppositie', *Roeping* 37 (1961-1962), p. 344-347.

⁸⁸ Burgers, *De garoeda en de ooievaar*; Van de Wal, *Een aanvechtbare en onzekere situatie*.

komstig is. Typerend in dit verband is de beschrijving die P.J. Drooglever geeft in zijn studie over de Nieuw-Guineakwestie van Hofland en zijn manifest: Hofland wordt hier als journalist van het *Algemeen Handelsblad* beschreven, niet als redacteur van *Podium*, terwijl hij het manifest juist schreef als literator. Daardoor lijkt de actie vooral als journalistiek van aard beschouwd te zijn geweest.

Het manifest en de context ervan vormen een concreet voorbeeld van de werking van de paradox van het literaire engagement: de literatuur biedt ruimte om expliciet stelling te nemen in het politiek-maatschappelijke debat. Maar de paradox werkt hier ook negatief: de inhoud van de aanklacht wordt pas opgemerkt als het zich buiten het literaire veld manifesteert, waardoor het literaire aspect buiten beschouwing blijft.

Hofland beschrijft later zelf in *Podium* dat het werven van ondertekenaars van het manifest niet gemakkelijk was: er werden driehonderd mensen telefonisch benaderd, van wie er tweehonderd ondertekening weigerden. Een deel was het oneens met de strekking van het manifest, een ander deel was van mening dat hun maatschappelijke positie ondertekening niet toeliet – voor Hofland nog eens een bewijs dat bijna niemand zich in het openbaar durfde uit te spreken tegen het beleid van Luns.⁸⁹ Vele jaren later schrijft P.J. Drooglever in zijn studie (2005) over de Nieuw-Guineakwestie echter dat het manifest “zonder moeite de steun kreeg van 110 prominente Nederlanders van min of meer progressieve signatuur”.⁹⁰ Het aantal ondertekenaars is afwijkend, maar het betreft hier wel hetzelfde manifest. De blik van Drooglever is anders dan die van Hofland, waardoor ook een ander beeld ontstaat van het draagvlak. Benadrukt Hofland dat het aantal reacties tegenviel en dat dit typerend is voor het restrictieve klimaat in die dagen, Drooglever ziet in het aantal ondertekenaars een teken van een kantelend beeld. Wanneer we de bijdragen in de tijdschriften overzien, blijken beide opvattingen te verdedigen. In *Podium* was ruimte voor een collectieve literaire tegenstem, maar deze kreeg weinig weerklank in andere tijdschriften.

De fabel van de vaderlandse geschiedenis

De toon van het Nieuw-Guineamanifest in *Podium* is vergelijkbaar met de teneur van de essays over Nieuw-Guinea van Henk Hofland en Han Lammers in die jaren. In directe formuleringen wordt het dekoloniale beleid bekritiseerd, zonder enig spoor van sentiment om het verlies van Indië of van vrees voor de greep van Soekarno. Deze kritiek gaat gepaard met een verzet tegen de koloniale geschiedschrijving, die al een aanvang heeft genomen.

In een algemene beschouwing over de politiek van Nederland na de oorlog analyseert Hofland hoe Nederland is omgegaan en nog steeds omgaat met de koloniale er-

⁸⁹ H.J.A. Hofland, 'Bijdragen tot de koloniale epiloog', *Podium* 16 (1961-1962), p. 163-184.

⁹⁰ P.J. Drooglever, *Een daad van vrije keuze. De Papoea's van westelijk Nieuw-Guinea en de grenzen van het zelfbeschikkingsrecht*. Den Haag/Amsterdam 2005, p. 397. De telling van ondertekenaars varieert van 60 (Oltmans) tot 110 (Drooglever), maar er staan toch echt 98 namen onder.

fenis.⁹¹ De hele Nederlandse leidinggevende generatie is nog opgegroeid met het idee dat Nederland een glorierijk verleden heeft, waardoor van de Nederlandse ministers van Buitenlandse Zaken niet lijkt te kunnen worden verwacht dat zij hun ‘Hollandse’ nationalistische gevoelens vergeten. Ook de pers en het publiek zijn hierdoor gehandicapt, niet alleen in Nederland, maar ook buiten de grenzen: “In heel West-Europa wordt nog altijd de publieke opinie door de imperialistische erfenis beïnvloed, bij de verliezers van de oorlog niet minder dan bij de winnaars.”⁹² Hij vergelijkt de naoorlogse situatie ten aanzien van de koloniën met het vooroorlogse fascisme:⁹³

Zowel in het vooroorlogse fascisme als in het na-oorlogse kolonialisme van Nederland, België, Frankrijk, Portugal, en in veel mindere mate Engeland (dat andere vormen heeft gevonden), is de oude drang tot expansie totaal verdwenen. In het fascistisch kolonialisme heersten spijt en afgunst over het niet-bezitten van koloniën; in het na-oorlogse kolonialisme in democratische landen overwegen ook spijt en wrok, om het verlies. Het kwaadaardige karakter van grote delen van de Franse of Nederlandse publieke opinie als het om verloren koloniën gaat, is dan ook nauw verwant aan het leedvermaak van de Duitsers, die toekeken toen na 1945 de koloniale rijken uiteen vielen.

Het kolonialisme wordt nog steeds goedgepraat door te stellen dat de gekleurde gesprekspartner een schurk was of door te beweren dat het verlenen van onafhankelijkheid in het huidige stadium voorbarig zou zijn:⁹⁴

Als de Engelsen ons in 1945 in Batavia onze gang hadden laten gaan, als de Amerikanen ons hadden geholpen, als de Veiligheidsraad zich niet met onze politieke acties had bemoeid, als de Russen Soekarno niet hadden gesteund, als Soekarno er maar helemaal niet was geweest, dan hadden de Nederlanders in Indonesië wéér iets groots verricht.

Door de gesprekspartners uit de koloniale en vroegere koloniale gebieden als zondebok te kwalificeren, wordt de mogelijkheid afgesneden om een goed buitenlands beleid te voeren, betoogt Hofland. Ook het bestempelen van de zelfstandig geworden landen als dictaturen vindt hij niet realistisch. Het Westen steunt immers allerlei dictatoriale regimes in de wereld zonder kritiek uit te oefenen. Europese leiders pakken de keuzes van de nieuwe leiders in de vroegere koloniën aan voor zelfbeklag. Door deze instelling raakt het Westen geïsoleerd van de rest van de wereld; het moet tot het inzicht komen dat de westerse mens niet de maat der dingen is.

Ook in de zestiende jaargang van *Podium* (1961-1962) publiceert Hofland artikelen waarin hij kritiek uit op het koloniale, imperialistische gedachtegoed. Zijn omvangrij-

⁹¹ H.J.A. Hofland, ‘De achterhoek van de wereld’, *Podium* 15 (1960-1961), p. 287-301.

⁹² Ibidem, p. 292.

⁹³ Ibidem, p. 292-293.

⁹⁴ Ibidem, p. 296.

ke artikel ‘Bijdragen tot de koloniale epiloog’ verschijnt in *Podium* op het moment dat de dreiging van een oorlog tussen Indonesië en Nederland over Nieuw-Guinea grotendeels voorbij is, maar Nederland nog geen afstand heeft gedaan van het gebied.⁹⁵ Hofland haalt hierin opnieuw de “fabel van het zelfbeschikkingsrecht” onderuit.⁹⁶ Een tweede punt waarop hij kritiek heeft, is de uitsluiting van Indonesië van de onderhandelingsstafel over Nieuw-Guinea. Hofland wijst niet alleen naar het regeringsbeleid, maar richt zijn pijlen op een groter doel: in hoeverre is de mislukking van het koloniale beleid een collectieve verantwoordelijkheid, vraagt hij zich af. De schuld-vraag komt hier dus al om de hoek kijken. Vooral de pers speelt een rol van belang – en ook dit is een nieuw geluid. Zo wordt Soekarno in de pers afgeschilderd als een “hitleriaanse woesteling” met wie onmogelijk te praten viel,⁹⁷ maar Hofland stelt dat met de man zeker te overleggen is over de toekomst van Nieuw-Guinea. Hij gaat uitvoerig in op de groep-Rijkens, die er aanvankelijk voor zorgde dat de leider van Indonesië met de Nederlanders wilde praten, maar die uiteindelijk geen resultaten boekte.

Een nieuw argument in de discussie dat wordt aangevoerd om Nieuw-Guinea te behouden, is dat de internationale rechtsorde moet worden beschermd en dat daarom Nieuw-Guinea onder Nederlands gezag moet blijven. In aansluiting hierop besluit Hofland met een aantal vragen aan “de dommeren onder de lezers”. Het zijn puntsgevijs venijnige vragen die hij aan het slot laat samenkomen in een grote morele vraag:⁹⁸

- a. Krachtens welke regels van de Internationale Rechtsorde zijn wij in Nieuw-Guinea? Krachtens welke regels zijn wij er *gekomen*? Indien vraag a na hard nadenken beantwoord is, vraag b: wanneer zijn deze regels ons te binnen geschoten?
- c. Met het beroep op welk recht begon Hitler zijn conflict met Tsjecho-Slowakije, en voor wie dacht hij dat dit recht gold?
- d. Is er enig verschil tussen een midden-europese democratie van 15 miljoen mensen en 800.000 half- of onbekende koppensnellers – precies aan de andere kant van de aardbol? – een en ander in verband met de bereidheid, zich te laten doodschieten.
- e. Moeten wij ons in verband met de Internationale Rechtsorde ook interesseren voor bijv. de protestanten in Spanje, en zo ja, op welke wijze, en waarom juist op die manier?
- f. Krachtens welke regels van de Internationale Rechtsorde hebben wij in 1956 de Hongaren niet geholpen bij het uitoefenen van hun zelfbeschikkingsrecht?
- g. Wat is immoreler, een belofte doen die men niet kan houden, of even niet te denken aan De Regels Der Internationale Rechtsorde?

⁹⁵ Hofland, ‘Bijdragen tot de koloniale epiloog’.

⁹⁶ Ibidem, p. 163.

⁹⁷ Ibidem, p. 170.

⁹⁸ Ibidem, p. 184.

Stuk voor stuk zeer kritische retorische vragen, die niet zozeer gericht zijn aan de lezers van *Podium* als wel aan de in de ogen van Hofland kritiekloze burgerbevolking van Nederland.

Het literaire tijdschrift is een uitgelezen plek om kritiek op de pers te geven: enerzijds kun je als medewerker aan een literair blad de landelijke media waaronder de dag- en weekbladen van enige afstand bekritisieren, anderzijds maak je er als essayist én journalist ook deel van uit. We zien hier weer de paradoxale situatie waarin literatuur zich kan bewegen zonder dat de paradox opgeheven wordt. Hofland maakt gebruik van de mogelijkheid als literator kritiek te hebben op de pers, waarvan hij in een andere rol tegelijk ook deel uitmaakt. Zijn kritiek is veel fundamenteler dan de eerder besproken kritische bijdragen in andere bladen, waarin vooral het overheidsbeleid ter discussie staat. In twee andere bijdragen in *Podium* trekt hij al even fel van leer, door zichzelf en enkele anderen lijnrecht te plaatsen tegenover 'de publieke opinie' en 'de pers'.

In een artikel dat terugblijkt op de inmiddels geslaagde overdracht van Nieuw-Guinea stelt hij de geschiedschrijving van de dekolonisatieprocessen aan de kaak. Hij bekritiseert eerst de berichtgeving in de grootste krant van Nederland: *De Telegraaf*.⁹⁹ Bleef de krant tot aan het einde de stemming van 'niet capituleren' uitdragen, toen Nederland eenmaal uit de laatste Aziatische kolonie vertrok, sloeg de stemming direct om. De analyse van *Telegraaf*-journalist Otto Kuijk heeft de vorm van een "damesblad-romance": Soekarno is veranderd van een damesbladschurk in een damesbladheld. Hoofredacteurs van andere kranten waren zeer te spreken over deze beschouwing in de grootste krant van Nederland, haalden het artikel aan en adviseerden hun journalisten er een voorbeeld aan te nemen. Het publiek accepteert deze omslag zonder vraagtekens te plaatsen. Hofland ontkracht nog eens de argumenten die werden aangedragen om Nieuw-Guinea toch te behouden. Hij grijpt het argument van nationale eer en de heilige beginselen van recht en menselijkheid aan om felle kritiek te geven op de politionele acties en het zwijgen dat erop volgde.¹⁰⁰

Bij politionele acties in Indonesië zijn dingen gebeurd, die in gruwelijkheid niet voor wreedheden uit de bezettingstijd onderdoen. Nederlanders hebben kampongs platgebrand, Nederlandse soldaten werd de geslachtsdelen afgesneden, er werd gemarteld tot de dood erop volgde, er werden schijnprocessen gehouden, enz. Maar nooit is van dit alles iets serieus onderzocht, niemand heeft geprobeerd, ook maar een deel van deze nationale werkelijkheid te beschrijven.

Wandaden en wanbeleid worden weggemoffeld ten gunste van de beeldvorming van Nederland in het verleden:

⁹⁹ H.J.A. Hofland, 'Een nieuw hoofdstuk', *Podium* 17 (1962-1963), p. 20-26.

¹⁰⁰ Ibidem, p. 24-25.

Van al deze zinloze activiteit heeft Nederland niet eens een kater overgehouden. Twee volken reiken elkaar sportief de hand, zoals Elseviers Weekblad ongeveer schreef. Het reisperspectief wenkt onweerstaanbaar, zakenlieden proberen elkaar onder de voet te lopen, de 'image' van Soekarno wordt even veranderd en een Nederlandse journalist wordt door hem 'prijzend op de schouder geklopt'. Honderden vogels jubelen, de orchideeën bloeien in ongekende pracht, de zon boort zijn eerste stralen door de ochtendnevels, een nieuw hoofdstuk van de vaderlandse geschiedenis is begonnen.

Hoflands verzet tegen het verhullen van de werkelijke toedracht en tegen een vertekende beeldvorming van het nationale verleden zagen we ook in het vorige hoofdstuk. Hij roept op kritisch te reflecteren op wat er is gebeurd. In het volgende hoofdstuk keert de kern van zijn kritiek nogmaals met dezelfde hevigheid terug.

Han Lammers – eveneens zowel journalist als essayist en daardoor al even laverend tussen literatuur en journalistiek – staat Hofland hierin bij, evenals in zijn ergerenis over de kritiekloze acceptatie van het Nederlandse beleid. In 'Een dag Nederlandse politiek' maakt hij zich kwaad over de voorstelling van Soekarno als de verpersoonlijking van het kwaad en over de kritiekloze houding van pers en publiek.¹⁰¹ Ook hij acht het argument van het zelfbeschikkingsrecht ongeldig: het zelfbeschikkingsrecht zal nooit een nationale eenheid op korte termijn opleveren en wordt enkel naar voren geschoven om Soekarno dwars te zitten. De Nederlanders zien niet in dat nationaal prestige soms beter kan worden gediend door te wijken dan door te handhaven en dat "politiek niet noodzakelijk een zaak van suspecte manipulaties behoeft te zijn, maar een kwestie van geweten is ..." Het plaatsen van het geweten in de politiek doet denken aan het rotsvaste uitgangspunt van Charles.

In de zeventiende jaargang (1962-1963) schrijft Han Lammers opnieuw een kritisch stuk over Nieuw-Guinea, maar nu als terugblik:¹⁰² Nederland heeft inmiddels afstand gedaan van Nieuw-Guinea. Lammers bekritiseert zowel het Nederlandse regeringsbeleid als de "makke houding" van de pers, die Indonesië voortdurend verdacht maakt en tot aan het einde toe de "lunsiaanse politiek" blijft verdedigen – het zijn dezelfde kritiekpunten als verwoord door Hofland. Lammers benoemt deze overeenkomst ook en beschouwt zichzelf en Hofland als pioniers. Hij schrijft over een bijeenkomst die zij met enkele anderen organiseerden voor de in Nederland verblijvende Papoea's om te praten over de waanzin van het regeringsbeleid ten aanzien van hun land. Pas veel later kregen ook anderen meer belangstelling voor de visie van de Indonesiërs en het lot van de Papoea's en liep de politiek van Luns spaak. Hoofdredacteur Henk Lunshof beschuldigde in *Elseviers Weekblad* Lammers van gekuip tegen de regering en vond zelfs dat de subsidie die *Podium* van de regering ontving, moest worden ingetrokken. Lammers haalt in dit artikel uiteindelijk zijn gram: de kritiek die hij en anderen al jaren hadden op het Nieuw-Guineabeleid, is door de werkelijkheid bevestigd.

¹⁰¹ Han Lammers, 'Een dag Nederlandse politiek', *Podium* 16 (1961-1962), p. 334-336.

¹⁰² Han Lammers, 'Papoea, pers, prins, Luns, Lunshof. Enkele grepen uit de intieme geschiedenis van Nederland aan de vooravond van de viering onzer 150-jarige zelfstandigheid', *Podium* 17 (1962-1963), p. 29-39.

Het verdraaien van de historische werkelijkheid is beide redactieleden een doorn in het oog. Dit is des te opmerkelijker als we hun kritiek plaatsen naast de nog immer aanwezige pijnplekken als het gaat om de beeldvorming van de dekolonisatie. Zij waren hun tijd vooruit, mogen we vaststellen. Hofland en Lammers sluiten in hun kritiek op de politiek aan bij de groep mensen waartoe ook De Kadt, Alberts en Van Randwijk gerekend kunnen worden. Het venijn van hun *Podium*-bijdragen zit vooral in de bekritisering van de verslaggeving van het politieke beleid en daarmee ook van de makke houding van een groot gedeelte van Nederland en, als consequentie hiervan, van de verdoezeling van historische feiten. Hierdoor krijgt het protestkarakter van het blad een groter bereik dan de koloniale kwesties: de Nederlandse samenleving staat er als geheel niet goed op.

3.4 WOEDE EN SPOT IN *REFLEX* EN *PODIUM*: DISSONANTEN IN POËZIE EN PROZA

Luceberts 'Minnebrief aan onze gemartelde bruid *Indonesia*'

In de tijdschriften zijn weinig dissonante stemmen in dichtvorm en in proza te vinden, maar de stemmen die klinken, zijn erg kritisch. De meest opzienbarende aanklacht tegen de militaire politiek van Nederland in Indië is tevens het meest krachtige protest: de 'Minnebrief aan onze gemartelde bruid *Indonesia*', het dichtserlijke debuut van Lucebert in het tweede nummer van tijdschrift *Reflex*.¹⁰³ Het zeventig versregels tellende gedicht wordt voorafgegaan door de datering 'zondag 19 december 1948'. Met deze datering wordt het vers direct in de tijd geplaatst: de dag waarop het Nederlandse leger de tweede politionele actie begon. Lucebert, die zelf werd opgeroepen om naar Indië te gaan maar eronderuit wist te komen, richt zich tegen het geweld dat de kolonie wordt aangedaan door haar kolonisator, waarmee de relatie tussen beide volledig wordt verstikt.

Het gedicht bevat intertekstuele verwijzingen naar werk van de bekendste protestschrijver tegen de wantoestanden in Indië: Multatuli. In mijn interpretatie zal blijken dat deze verwijzingen de 'Minnebrief' plaatsen in een traditie van literaire aanklachten, en dat de 'Minnebrief' een geheel anders vormgegeven aanklacht is, gesteld in brute bewoordingen en veel feller van toon.

Het lange vers plaatst de lezer voor raadsels. Er zijn vele plekken waar de woorden elkaar wel lijken op te roepen (door klankherhaling of semantische verbintenissen) maar de betekenisverbanden duister blijven. Dat het gedicht als aanklacht bedoeld is, is bij eerste lezing al wel duidelijk. Als zodanig wordt het debuut van Lucebert dan ook dikwijls beschreven. Bij deze constatering blijft het meestal. Jan Elburg beschreef in *Geen letterheren* (1987) dat het vers insloeg als een bom in literair Nederland. Waar-

¹⁰³ Lucebert, 'Minnebrief aan onze gemartelde bruid *Indonesia*', *Reflex* 2 (1949), p. [3]-[4].

om dit zo was, blijft in het midden.¹⁰⁴ Hugo Brems noemt in *Altijd weer vogels die nesten beginnen* (2006) het gedicht als proteststem tegen de inzet van het Nederlandse leger tegen de Republiek Indonesia.¹⁰⁵ In *Nederlandse literatuur, een geschiedenis* wordt het vers aangehaald als typerend voor de doorbraak van de experimentelen in Nederland.¹⁰⁶ Hans Renders typeert het gedicht als een van de meest sprekende voorbeelden van de experimentele poëzie: “hier zat een wereld van *expérience* vermengd met politieke opvatting achter.”¹⁰⁷ Een grondige analyse van poëtische middelen kan het engagement verder concretiseren.¹⁰⁸

De titel roept al direct tegengestelde beelden op: er wordt een *minnebrief* geschreven, maar deze minnebrief is gericht aan een bruid die *gemarteld* wordt. De bruid is van ‘ons’. De bruid is Indonesia – de naam die Soekarno aan het land gaf bij het uitroepen van de onafhankelijkheid in 1945, en die de dichter overneemt. In de naam schuilt al verzet; in Nederland heette de kolonie in 1948 nog Indië. Tegenover Indonesia als bruid staat Nederland als bruidegom, de ik-figuur in het gedicht.

De term ‘minnebrief’ roept de *Minnebrieven* (1861) op van Multatuli. We zullen deze verbinding met Multatuli ook nog tegenkomen bij de bespreking van de laatste strofe.

Het gedicht lijkt nog tamelijk idyllisch te beginnen, zoals het een minnebrief beaat: de geliefde, Indonesia, wordt aangesproken:

zoete boeroeboedoer, je leende vrije voeten eens, – ik liep
melattiepassen ik zag je ogen waren sawahnat, – ik lachte
dan stond de rijst op van je nieuwe witte huid
ik boog mij als het dansen als de ritusboog en diende als het suikerriet

De relatie tussen bruid en bruidegom, tussen Indonesië en Nederland, wordt beschreven als in beweging – het lopen, het buigen, de dans – en de woorden rond de betekenisvelden ‘zoet’ en ‘natuurlijk, inheems’, waarbij de woorden voor de Nederlandse lezer ongetwijfeld bekend waren en een beeld oproepen van het ‘tempo doeloe’: zoete boeroeboedoer, sawahnat, de rijst, melattiepassen, ritusboog en suikerriet roepen een beeld op van een ontluikende liefde.¹⁰⁹ De Maleise woorden verlenen de

¹⁰⁴ Jan G. Elburg, *Geen letterheren. Uit de voorgeschiedenis van de vijftigers*. Amsterdam 1987, p. 110.

¹⁰⁵ Brems, *Altijd weer vogels die nesten beginnen*, p. 87.

¹⁰⁶ Termorshuizen, ‘19 december 1948’.

¹⁰⁷ Hans Renders, *Braak. Een kleine mooie revolutie tussen Cobra en Atonaal*. Amsterdam 2000, p. 29-31.

¹⁰⁸ Ik gebruik hier het gedicht zoals dat is gepubliceerd in *Reflex* nummer 2 uit 1949. Ook de spelling is hieruit overgenomen. In de noten zijn de varianten vermeld zoals die voorkomen in de meest recente uitgave, in *Verzamelde gedichten* (2002), p. 409-411.

In dit gedicht komen meerdere ‘stemmen’ aan de orde, zoals wel vaker in de poëzie van Lucebert het geval is. Het lyrisch subject is niet eenduidig in dit gedicht en al zeker niet zonder meer gelijk te stellen met de dichter Lucebert. Daar waar ik ‘de dichter’ schrijf, betreft het de ‘impliciete’, versinterne, dichter. Zie ook hoofdstuk 4.4.

¹⁰⁹ Gerard Termorshuizen schrijft over de eerste strofe dat de bruid zich nog in haar “lieflijke gestalte”

regels een zekere zachtheid. De gedragen toon van de beschrijving doet ook denken aan passages uit het Hooglied, waarin de bruid wordt aangesproken in lyrische termen. Maar de ongelijkwaardigheid tussen de bruid en de bruidegom is al aanwezig: de bruid huilt – haar ogen zijn sawahnat (sawah = rijstveld), de bruidegom lacht; de bruidegom loopt melattiepassen (melati = jasmijn), de bruid heeft slechts vrije voeten te leen, is dus zelf niet vrij. Er doemt een beeld op van een superieure minnaar die zich lijkt te voegen naar zijn minnares, maar haar in werkelijkheid misbruikt.

Allengs wordt de toon grimmiger. In de tweede strofe wordt de bruid al belaagd, “de harpen¹¹⁰ van de spin over je ogen trilden van de tamarindeminnaar”. De bruidegom, door waanzin bevangen, verandert in een wreed, hebzuchtig en bloeddorstig persoon in de derde strofe. Het wordt duidelijk dat het huwelijk is afdwongen (“hier botert het hier botert het” is een cynische woordspeling van ‘het botert niet’ en het boterbriefje). De bruidegom maakt zich op voor de strijd en de uitbuiting van zijn bruid:

ik met de maniakken modder en tin groef bunkers waanzin
 overalin¹¹¹ spande egels om mijn kaak en bond speren op mijn tong
 ik wrong de slangen van mijn ingewanden in de louspeaker wouden
 ik trok de zieke helmen van de haatgeboorte niemand sneed, de kruiken kruit
 aan alle tapkasten van liverpool tot lissabon ik stikte mijn lippen goud
 en bij de slokken van de beurs ik goot het oliestroopgeboorde oostelijke bloed
 hier botert het hier botert het, de kruiden wekten onze buik nagelen op, het ruiste
 gamallan ... mijn huid huilde van je peper ... sarina der dessa¹¹²

In de vierde strofe wordt de ontgoocheling, het beschadigde vertrouwen, van de bruid zichtbaar in de vorm van retorische vragen die de bruidegom zijn bruid stelt:

dacht je dat ik zon en maan was noord en zuid van weldoordachte witte meteoren
 en dat in mijn geheim een moederkoe uit noeste melk de wijsheid zong

Hier toont de bruidegom zijn ware aard: hij brengt geen wijsheid, geen hulp, geen voeding, geen liefde.

Vanaf de vijfde strofe staan de regels, op twee versregels na, in de tegenwoordige tijd; vanaf hier gaat het om de actualiteit die voortbouwt op een geschiedenis van koloniale overheersing. De tweezijdigheid van het huwelijk wordt opnieuw beschreven:

toont (Termorshuizen, '19 december 1948'; idem, 'De roep om merdeka'). Peter Hofman leest in de eerste strofe dat de bruidegom de bruid nog respecteert (Peter Hofman, 'Ik ben de bruidegom zoete boeroeboedoer. Vijftig jaar na Luceberts debuut', *Literatuur* 16 (1999), p. 206-209).

¹¹⁰ In Lucebert, *Verzamelde gedichten* (2002): 'harpijen' in plaats van 'harpen'.

¹¹¹ Het betreft hier waarschijnlijk een zetfout: overal in.

¹¹² Hier treffen we een verwijzing aan naar het versje 'Sarina, het kind uit de Dessa', een versje over twee geliefden, Sarina en Cronjo, die elkaar ontmoeten in de dessa (het platteland van Indonesië) en daar worden opgegeten door een tijger; *Het geheugen van Nederland ...* [KB-collectie: <www.geheugenvannederland.nl>]. Het loopt ook hier met bruid en bruidegom niet goed af.

nog altijd bezit ik mijn witte en rode pennen waaruit de lotus en sikkelman naar loopt
 melattiepassen naar de stolpen der liefste, neuriënde handen voor het strelen fakkels
 en kapok
 Ik zit naakt en alleen in de kooien der armoede waarin mijn kameraden slapen

Wordt met de rode pennen en de sikkelman het communisme opgeroepen? De kleuren rood en wit bij elkaar vormen de Indonesische vlag, die met het uitroepen van de onafhankelijkheid door Soekarno voor het eerst gehesen werd. Twee regels verder gaat het om de “kameraden”, een term gelieerd aan het communisme, van het lyrisch subject. De kameraden lijken hier reeds de soldaten die opgeroepen worden om naar Indië te vertrekken. Misschien laat de dichter zich hier in de bruidegom zien, die met pennen de zuiverheid (de lotus, Indonesische plant, symbool van zuiverheid) en tegelijk ook het communisme (de sikkelman, een verwijzing naar Soekarno) beschrijft. De verwijzingen zijn niet transparant, maar in ieder geval lijkt er van de liefde nog wel iets over. De bruidegom is er echter slecht aan toe.

Na deze regels vindt de verschuiving plaats van ‘ik’ naar ‘wij’. Daar zat de lezer al op te wachten, want in de titel van het gedicht gaat het eveneens over ‘onze’. De perspectiefwisseling die leidt tot meerstemmigheid heeft betekenis: het persoonlijke ‘ik’ wordt vervangen door het collectieve ‘wij’, de tijd van de liefde is definitief voorbij.

wij zitten en wij slapen schuld koffie en kinine sliepen en liepen wij tevreden
 af en aan af en aan wij zitten en wij slapen de slaapmutsen 8 uren werkdag

‘Wij’ lijken hier Nederlanders in Indië te zijn die niet meer uitvoeren op een dag dan lopen en slapen, inheemse producten nuttigend, om wakker te blijven (koffie) en om malaria tegen te gaan (kinine).¹¹³ Zijn dit al de soldaten die naar Indië zijn vertrokken en in afwachting zijn van de politieke actie?

Het woord ‘schuld’ roept in combinatie met ‘slapen’ en ‘tevreden’ het beeld op van een ingeslapen natie die de schuld aan uitbuiting en geweld, nog recent tijdens de eerste politieke actie, niet wil erkennen. Ook in de strofe die erop volgt en die in gruwelijkheid de derde strofe overtreft, is te lezen dat ‘wij’ zullen zwijgen als de jij-figuur zich verzet en probeert aan te zetten tot ‘zalving’ (“zalf ons”), redding (vergelijk het Latijnse ‘salve nos’):

als jij nu met de geranselde zij-deuren torso worstelt voor onze deur
 en je stem loopt blaren op onze trap en je ogen staan als kelders op
 en de ratten van ons knagen rennen door je scherven hals
 en je heft bommenkraters busten rokende vulkanen op onze sprei en schrijftafels
 en je met sperrvuur pneumatische boren gevilde zilveren longen gillen ons: zalf ons
 zalf ons en de geblakerde slapen kreten ruïne haschischgassende schuilkelder heu-
 pen

¹¹³ De kinaboorn, waaruit kinine wordt gewonnen, is van oorsprong Zuid-Amerikaans. De Engelsen en de Nederlanders brachten de kinaboorn naar hun koloniën. Op Java werd de kweek ervan vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw een groot succes.

en je wrikt nog wrikt nog met de soebatten tools, de vreemde de vreemde ons dicht
 spijkeren provinciën
 zullen wij zwijgen, doen wij onze kaden wennen, battle-dress boetseren onze tong

Een beeld van een zich heftig maar tevergeefs verzettende bruid tegen haar verkrachter / bruidegom dringt zich op. Oorlogstermen (bommenkraters, sperrvuur, battle-dress, schuilkelder) en woorden die steeds weer schending en geschondenheid oproepen (geranselde, knagen, rennen door je scherven hals, geblakerde slapen, ruïne) worden betrokken op de jij-figuur die worstelt, blaren krijgt, zich opheft, gilt en wrikt. Haar verzet wordt gebroken, haar lichaam geschonden. Haar roep om redding, om hulp en om verzet in woord tegen de wandaden wordt niet beantwoord met actie: de anonieme wij-figuren, waarin de bruidegom als 'ik' is opgegaan, zwijgen. Ook al liggen de schendingen hier letterlijk op "schrijftafels", de oorlog (battle-dress) zal de tongen boetseren, de martelingen niet berichten.

Hierna verschuift het perspectief weer naar de ik-persoon, de bruidegom, die lijkt uit schaamte te willen sterven:

ik ben vol van de karkassen honger en dorst en mijn strijkt mij met de kraaien op
 men heeft mij hol gemaakt met het blazen nieuwsblad en journaal
 zie ik tel de wind van mijn slechte huizen
 niets is goedkoper dan als zaagsel te sterven
 en ik wilde geslagen liggen als het grint naast mijn verdorde voeten

De melatiepassen van weleer zijn niet meer, de voeten door wreedheid verdord, niets lieflijks is meer over. De bruidegom is vol van de dood en tegelijk ook hol geworden door retoriek / propaganda (het blazen nieuwsblad en journaal). Hem rest niets anders meer dan de dood (kraaien; sterven; geslagen liggen). De vergelijking met een soldaat dringt zich hier opnieuw op: de ik-figuur is geslagen en "niets is goedkoper dan als zaagsel te sterven" doet denken aan soldaten die in een oorlog gemakkelijk worden opgeofferd.

De geschiedenis van de koloniale overheersing is er een van roof en geweld, maar in plaats van dat er een einde gemaakt wordt aan dit geweld, door zelf te sterven, krijgen de wreedheden nog een vervolg. Meerdere minnaars worden opgeroepen:¹¹⁴

maar nu roepen java en sumatra minnaar dichtermannaar
 nu roepen zij mijnwerkerminnaar asbakkenmannenminnaar
 metaalbewerkerminnaar, zij roepen mijn kameraden minnaar

hoor onze kinderbedden met ons en onze minnebrieven vliegen antwoord
 en onze vrouwen dringen ons voor de vensters naar het oosten – glimlachen en hui-
 len –

¹¹⁴ Peter Hofman (1999; 2004, p. 172), een van de weinigen die zich heeft gewaagd aan een uitgebreidere interpretatie van het gedicht, meent dat het de stem is van het volk van Indonesië, die de dichters, de arbeiders, de kameraden in Nederland roept. De dichter vereenzelvigd zich vervolgens met het slachtoffer.

De oproep vanuit Java en Sumatra doet denken aan de militaire propaganda die jongens in de tweede helft van de jaren veertig opriep om het Nederlandse leger in Indië te versterken. ‘Indië roept, wij gaan!’ luidde de kreet destijds. Prins Bernhard riep al voor de bevrijding, in april 1945, leden van het Friese verzet op zich te melden voor de bevrijding van Nederlands-Indië. In dat licht beschouwd vormen de minnaars de soldatengroep die naar Indië op weg ging, jonge jongens nog (“hoor onze kinderbedden met ons”), op weg naar het oosten, als dappere strijders, uitgewuifd door hun vrouwen (“onze vrouwen dringen ons voor de vensters naar het oosten – glimlachen en huilen –”).

In de voorlaatste strofe zijn zowel bruid als de wij-figuren slachtoffers in een wrede strijd. Ik citeer hier de eerste vijf regels:

wij worden niet anders meer dan haar geramijde¹¹⁵ plantages
de koeliebellen mennen ons, wij gorgelen de laarzen wandaden stikkende
overal bekt ons de dwangbuizen tanks en kampen aetherkappen
en men sluipt dwars door onze ruggen bajonetten aanzettende
zij zal dus liggen met ons opstaan puin en gekruimeld

De soldaten worden hier gelijkgesteld aan Indonesië: zij zijn als de geramde plantages, werken onder dwang in de oorlog (“de koeliebellen mennen ons”; “overal bekt ons de dwangbuizen”) en worden misleid (“men sluipt dwars door onze ruggen bajonetten aanzettende”). De laatste regel kan op twee manieren worden gelezen, de syntaxis en het gebrek aan interpunctie laten beide lezingen toe: wanneer de eerste zes woorden bij elkaar horen, dan zal Indonesië net als de soldaten worden verslagen, wat rest, is puin; wanneer de eerste vier woorden een geheel vormen, dan wordt Indonesië geruïneerd op het moment dat de soldaten opstaan. Door de plaatsing na de regels waarin het lot van de soldaten met dat van Indonesië wordt vergeleken, klinkt de eerste lezing sterker door.

Hierna volgen regels die gesteld zijn in de toekomstige tijd, waarin een opstand en een hevige strijd worden voorspeld.

In de slotstrofe treedt de ik-figuur weer naar voren, als bruidegom, en spreekt hij opnieuw de bruid aan, maar direct erna wordt de lezer erbij betrokken:

ik ben de bruidegom zoete boeroeboedoer
hoeveel wreekt de bruidegom de bruid
als op java plassen bloed zij stuiptrekt
uitbuiters hun buit haar ogen oesters inslaan en uitzuigen?

De laatste regels zijn sterk retorisch en doen een direct beroep op de lezer: hoeveel bloed moet er nog vloeien? De vraag is retorisch, het antwoord ligt in de regels zelf besloten.

¹¹⁵ In Lucebert, *Verzamelde gedichten* (2002): ‘gerammeide’. Ram(m)eien betekent rammen; een rammei is een stormram.

De bruid, nog steeds aangeroepen als zoete boeroeboedoer, staat naast de bruidegom, maar is door hem gemarteld en uitgebuit. De bruid is dezelfde lieflijke als altijd, de bruidegom is verworden tot monster. De herhaling van woordgroepen uit de eerste strofe maakt de verandering nog pijnlijker duidelijk. In plaats van een lieflijke aanroep zijn dezelfde woorden verworden tot een bedreiging.

De woorden in de laatste versregel van het gedicht kunnen worden gelezen als een echo van de slotregels van *Max Havelaar*, waarin Multatuli het woord neemt en zicht richt tot koning Willem III:

Aan U durf ik met vertrouwen vragen of 't uw keizerlyke wil is:
Dat Havelaar wordt bespat met den modder van *Slymeringen* en *Droogstoppels*?
En dat daarginds Uw meer dan *Dertig millioenen* onderdanen worden MISHAN-
DELD EN UITGEZOGEN IN *UWEN NAAM*?

De stem van Multatuli, en meer specifiek zijn literaire oproep tot verandering, klinkt nogmaals in de 'Minnebrief' door: ook hier wordt de lezer direct aangesproken in de slotregels. Door de verwijzing naar Multatuli komt het gedicht in een traditie te staan en dit bevestigt dat de aanklacht meer omvat dan kritiek op de politionele acties. De misstanden, de uitbuiting, het geweld en de moorden gaan al veel verder terug dan tot 1945.

De aanklacht is explosief politiek beladen als we de parallel verder doortrekken. De koningin is dan de bruidegom. Deze lezing past binnen het protest dat in dit gedicht is verwoord tegen de uitzending van jonge jongens naar het oorlogsgebied in Indië, om daar in een wrede, oneerlijke strijd te sneuvelen. Door meerdere stemmen op te roepen, wordt het gedicht een kluwen van protest.

De wisseling in stemmen en in perspectief kan met behulp van de polyfonie-theorie, toegepast op poëzie, worden geduid. De stemmen blijven intact, er is geen duidelijke overkoepelende verteller aanwezig in dit epische gedicht. In de slotstrofe treedt de ik-figuur weer op, de tot monster verworden bruidegom. Is dit ook het lyrisch subject?¹¹⁶ En is deze ik-figuur wel dezelfde als de ik die met zijn kameraden de oorlog in wordt gestuurd? Meerdere stemmen worden door deze persoonswisselingen opgeroepen. Is de dichter hier de bruidegom, dan draagt ook de dichter schuld aan de wreedheden die worden begaan. Maar de ik-figuur maakt ook deel uit van een groter geheel, de wij-figuren in het gedicht, de soldaten. Door meerdere stemmen in het vers aan het woord te laten, ontstaat een beeld van een collectieve schuld.

Tegelijk is door de inzet van de persoonlijke stem die collectiviteit van anonimiteit ontgaan. Dit komt tot een climax in het slot, waarin aan de lezer zelf de schuldvraag wordt gesteld. Lucebert heeft meerstemmigheid en poëtische middelen ingezet om

¹¹⁶ Brems, *Altijd weer vogels die nesten beginnen*, p. 87, meent van wel, maar verklaart het oorzakelijke verband dat hij benoemt niet: "De bruid Indonesia is gemarteld en verkracht door haar bruidegom Nederland. *Daarom* [cursivering door mij, MG] neemt de dichter de plaats in van de ontaarde bruidegom en spreekt zijn bruid, de zoete boeroeboedoer, in de slotstrofe [...] toe."

zijn aanklacht scherp en alomvattend te krijgen. Tegenstrijdig lijkende beelden en verwijzingen naar historische feiten, naar gevoelens van nostalgie en naar oorlog en geweld overrompelen de lezer. De metafoor van het huwelijk dat eens gelukkig was, maakt duidelijk hoe schrijnend de wreedheden waren die zijn begaan. Deze verbeelding is eveneens een verdraaiing van de reeds bestaande vergelijking van de band tussen Nederland en Indië met een huwelijk.¹¹⁷

Het protest dat Lucebert liet horen, is uniek in de Nederlandse literatuur, door de intensiteit waarmee de gruwelijke gevolgen van de oorlog worden verbeeld, gegoten in meerduidige versregels vol beelden en associaties die nieuw waren in Nederland. In de tijdschriften zijn dergelijke literaire aanklachten, ook later, niet meer te vinden.

Proza: enkele verhalen en een toneeldebuut

De politionele acties worden wél *achteraf* bekritiseerd in een aantal literaire teksten: een verhaal in 1951 van H.B. Schneiders, een verhaal van Beb Vuyk in 1962 en een toneelstuk van Theun de Vries in hetzelfde jaar. Het verhaal van Schneiders heet 'De kanonnen' en is gepubliceerd in *Libertinage*.¹¹⁸ Centraal staan de ervaringen van een soldaat tijdens de politionele acties. De acties waarbij de soldaat betrokken was, worden als onzinnig en onnodig wreed voorgesteld. De soldaat kan de oorlog waarin hij zich bevindt niet op één lijn krijgen met de gesprekken tussen leiders die hij op filmbeelden heeft gezien.

Van geheel andere orde is de kritiek die is te lezen in het verhaal 'De oudste waardigheid' van Beb Vuyk.¹¹⁹ Het verhaal is een verslag van de situatie in 1948, toen de verteller een inlandse man, dokter Nambela, aanvankelijk een nationalist, ontmoette wiens vrouw en dochter tijdens de bersiap-periode zijn vermoord door de

¹¹⁷ We troffen de metafoor ook aan bij Alberts, 'Indonesië, Europa en de Moerdijk', *Libertinage* 3 (1950), p. 228-231. Zie ook bijvoorbeeld K. Posthumus, 'Nederlander en Indonesier mensch tegenover mensch', *Het Nieuws. Algemeen Dagblad*, 16 oktober 1946: "De werkelijke en blijvende oplossing van het Indonesische vraagstuk ligt niet in de eerste plaats in de uitkomst van het staatkundig gesprek, of in de militaire machtsverhoudingen. Een overeenkomst, en een herstel van recht en orde, zijn – gelijk het huwelijk – niet een einde, maar een begin. Het eerst noodige is dit: dat de Nederlander zich tegenover den Indonesiër stelt als mensch tegenover gelijkwaardig medemens. Het Westen vange aan met zelfopvoeding, voor het opnieuw de samenwerking met het Oosten ter hand neme."

¹¹⁸ H.B. Schneiders, 'De kanonnen', *Libertinage* 4 (1951), p. 329-334.

¹¹⁹ Beb Vuyk, 'De oudste waardigheid', *Tirade* 6 (1962), p. 184-200. Het verhaal is later toegevoegd aan een vermeerdeerde uitgave van de bundel *De wilde groene geur* (1962; oorspronkelijke uitgave uit 1941) onder de titel 'De laatste waardigheid'. In *Tirade* is in 1962 een discussie geplaatst tussen Beb Vuyk en Friedericy, over Vuyks boek *Het laatste huis van de wereld*, dat reeds in 1939 was verschenen, maar herdrukt was zonder dat het volgens Friedericy "uiterst bedenkelijk aspect" was gewijzigd. Friedericy valt over de beschuldigingen aan het adres van resident Haga, die de man volgens Friedericy onterecht in een kwaad daglicht stellen. Beb Vuyk reageert hierop door te stellen dat haar boek een getuigenis was van het leven dat zij en haar man leefden op het eiland Boeroe. Zie H.J. Friedericy, 'Beb Vuyk nog steeds op oorlogspad', gevolg door 'Antwoord van Beb Vuyk', *Tirade* 6 (1962), p. 235-240.

Republikeinse TNI (Tentara Nasional Indonesia, het Indonesische Nationale Leger) en die daarna is 'overgelopen' naar de Hollanders. Het verhaal wordt verteld 'van binnenuit', vanuit een personage dat midden in de Indonesische samenleving staat. Dat Indonesië onafhankelijk moet worden, is een gegeven. Dit staat niet meer ter discussie. De problematiek die in het verhaal wordt beschreven, betreft de strijd tussen bevolkingsgroepen onderling, nu er een machtsvacuüm is ontstaan: men vecht tegen de Hollanders en tegen elkaar. Nambela bevindt zich tussen twee werelden, de Indonesische en de Nederlandse; nergens hoort hij echt thuis, nergens vindt hij gehoor. Deze thematiek is wellicht niet vreemd voor een schrijfster die aanvankelijk in 1950 de Indonesische nationaliteit aannam – de consequentie van haar politieke opstelling voor Soekarno –, maar uiteindelijk toch in 1958 naar Nederland moest uitwijken toen zij zich niet meer kon vinden in het geradicaliseerde bewind in Indonesië.¹²⁰

Tot slot kan hier het toneelstuk, gepubliceerd in *Maatstaf*, van Theun de Vries worden genoemd: 'Signalen uit het donker' is een aanklacht tegen het kolonialisme, in het bijzonder in Kenia,¹²¹ maar door de verschillende personen die erin voorkomen, ook tegen het optreden van de kolonisator in het algemeen.¹²² De personages verbeelden verschillende stereotiepe opvattingen over dekolonisatie: het districtshoofd Mortimer, hoofdfiguur in het verhaal, vertegenwoordigt het kwaad, is zeer racistisch en laat opstandelingen vermoorden. Mensen zoals hij delven uiteindelijk het onderspit. Van Bree is de Hollander die het verlies van Indonesië niet kan verkroppen. Zij delen de opvatting dat de zwarte bevolking onder de duim moet worden gehouden en zij twijfelen niet aan de juistheid van de blanke overheersing. De gematigder opvatting komt van de kant van een geoloog, die door de opstand beseft dat de kolonie in handen van 'de zwarten' behoort en dat de Engelsen er niets te zoeken hebben. Het verhaal bevat een protest tegen de toestanden in Kenia, het harde optreden van de blanken en het krampachtig vasthouden aan de kolonie, terwijl de dekolonisatie van de wereld in volle gang is. Door Van Bree op te voeren in het stuk, uit De Vries ook kritiek op de manier waarop Nederland destijds is omgegaan met zijn kolonie: ook Nederland greep met militair geweld in op een moment dat het al duidelijk was dat onafhankelijkheid van Indonesië niet te stuiten was.

In deze drie teksten wordt niet zozeer kritiek geleverd op actuele kwesties, maar wordt een andere blik op de geschiedenis van het eigen verleden gegeven.

De actualiteit drong zich pas weer op met het grimmige getouwtrek om Nieuw-Guinea. In paragraaf 3 is geconstateerd dat de meeste essayistische bijdragen over de kwestie in het begin van de jaren zestig verschenen, met als hoogtepunt het Nieuw-Guineamanifest. In *Podium* is ook al eerder, in 1958, een satirisch toneelstuk opgeno-

¹²⁰ Zie Scova Righini, 'Beb Vuijk'.

¹²¹ Voorafgaand aan de tekst staat dat het stuk zich afspeelt in een Britse kolonie in Oost-Afrika. In het stuk is sprake van de beweging Wau Wau, een verwijzing naar de Keniaanse guerillabeweging Mau Mau, die een jarenlange strijd voerde tegen de Britse machthebbers.

¹²² Theun de Vries, 'Signalen uit het donker', *Maatstaf* 10 (1962-1963), p. 327-416.

men over Nieuw-Guinea: het toneeldebuut van Jan Wolkers.¹²³ Deze tekst is zo anders van aard en toon dan de eerder besproken kritische geluiden, dat ik er hier uitgebreider bij stilsta.

Het stuk is getiteld ‘Mattekeesjes, of de zielenreinigingen van de Nederlandse klamboemaatschappij’. De ironie spat al van de titel af, door – ook hier – de verwijzing naar de titel van *Max Havelaar*, die de eveneens ironische ondertitel heeft: *of de koffi-veilingen der Nederlandsche Handel-Maatschappij*. Zoals de *Max Havelaar* niet over koffie gaat, zo gaat ‘Mattekeesjes’ niet over klamboes, maar stellen beide teksten wantoestanden in de koloniale politiek aan de kaak. Het eerste deel van de ondertitel refereert aan het morele argument van het zelfbeschikkingsrecht van de Papoea’s, dat toen als belangrijkste argument voor behoud van de kolonie naar voren werd gebracht. Het stuk speelt zich af in Nieuw-Guinea, waar drie missionarissen de “zielen-cleaner” willen uittesten op de Papoea’s. Deze Papoea’s worden door de missionarissen beschouwd als menseneters die zo snel mogelijk moeten worden bekeerd en de Nederlandse nationaliteit moeten aannemen:

Komt tevoorschijn, heidenen, en allen die nog niet de nederlandse nationaliteit bezitten!

Zes Papoea’s naderen, van wie er een geheel naakt is, op een peniskoker na. Deze Papoea wil een krans leggen bij het Van Heutsz-monument in Amsterdam¹²⁴ en wil daarna in hotel Krasnapolsky praten over het verlangen van de Papoea’s zich bij Nederland aan te sluiten. De Papoea’s zijn met andere woorden al aardig bekeerd, “er is dus al een begin van kristendom aanwezig”. De missionarissen laten de Papoea’s een voor een de ‘zielen-cleaner’ binnentreden. Zij komen er in geheel andere staat weer uit: de Papoea’s roepen Nederlandse namen zoals Johannes van Lennep, Willem Kloos, Arthur van Schendel en citeren zinnen uit letterkundige werken, afkomstig uit de voorraad boeken die een missionaris ooit heeft achtergelaten bij de Papoea’s. De genoemde auteurs zijn ‘afgeschreven’: werden ze eerst nog gelezen door missionarissen, wat ook al geen positieve typering is in dit kader, inmiddels leest niemand hen meer. Een andere Papoea komt tevoorschijn met de zin “Ik wil een broodje gesnelde kop en een flesje priklimonade”, waarop de eerste missionaris opmerkt: “Typisch mengsel van heidendom en kristendom.” Waarop de tweede missionaris uitroept: “Wat, wil deze rampzalige sterveling een broodje zure zult. En dat terwijl in de Bijbel staat: gij zult niet begeren.” De machine wordt gesmeerd, de Papoea wordt er nogmaals in geduwd en het resultaat overtreft de vorige transformaties: het is God zelf die uit de zielen-cleaner stapt. De missionarissen beginnen nu te vermoeden dat er

¹²³ Jan Wolkers, ‘Mattekeesjes, of de zielenreinigingen van de Nederlandse klamboemaatschappij’, *Podium* 13 (1958-1959), p. 120-125.

¹²⁴ Het Van Heutsz-monument werd in 1935 onthuld ter nagedachtenis aan de gouverneur-generaal J.B. van Heutsz (1904-1909), ook commandant van het Nederlands-Indische leger. Het monument riep al direct protest op bij sociaaldemocraten en communisten, maar toen nog zonder succes. Pas in 2004 werd het omgedoopt tot ‘Monument Indië-Nederland 1596-1949’.

iets niet goed is gegaan, delen alcohol uit hun ‘mattekeesjes’ uit aan de Papoea’s, die ermee het woud in verdwijnen. Mattekeesjes zijn een soort mandflesjes, maar mattekeesjes kunnen ook alluderen op de oer-Hollandse naam Kees, waardoor de betekenis ontstaat van slappe Hollanders.

Papoea God sluit zich later bij het gezelschap aan. Een poging om deze man te vergiften, mislukt. Het gezelschap wordt gestoord door drie zingende nonnen, waar ‘God’ bovenop duikt, wat de missionarissen met genoegen aanschouwen: “Als je zo de natuur zijn gang ziet gaan, betreur je het wel eens dat wij heremieten zijn.”

Een Papoeameisje, aan wie de missionarissen de naam ‘Clotilde’¹²⁵ – veelzeggende klanken in de context van haar functie – hebben gegeven, komt aangehuppeld en gaat, naar inlands gebruik, de geslachtsdelen van de missionarissen wegen en plaatst hen hiertoe in de zielencleaner. Papoea God – teruggekeerd van de aanranding van de non – draait aan het wiel, waarna de missionarissen de zielencleaner naakt, op een peniskoker na, verlaten, terwijl zij vreemde klanken uitstoten. Clotilde staat erbij in een uniform van een stewardess. Het verhaal eindigt met de wens van de derde missionaris om een krans te leggen bij het Van Heutsz-monument.

Het zal duidelijk zijn dat in dit satirische toneelstuk, waarin een volk wordt gehersenspoeld, de missie in Nieuw-Guinea belachelijk wordt gemaakt. De voorstelling dat de primitieve Papoea’s zich zouden willen laten veranderen in christenen is onrealistisch, evenals de gedachte dat de peniskokerdragende Papoea’s zich bij Nederland zouden willen aansluiten. Het idee dat een Papoea Van Heutsz – de gouverneur-generaal die voor Nederland grote militaire successen behaalde in Nederlands-Indië en schooljes voor de inheemse bevolking liet bouwen – zou willen eren, is eveneens absurd. Het ethische argument om de Papoea’s eerst op te voeden voordat zij het zelfbeschikkingsrecht krijgen, wordt hier vergroot en onderuit gehaald. Dat God, voortgekomen uit de ‘zielencleaner’, uiteindelijk ingrijpt en de rollen omkeert, waardoor de missionarissen in Papoea’s veranderen, is een fraaie vondst. Uiteindelijk is er niets veranderd, het werk van de missionarissen maakt zichzelf dus ook nog eens overbodig. Intussen krijgt ook de Nederlandse literatuur ervan langs, door Van Schendel, Kloos en Van Lennep op de hoop van ouderwetse missionarissenliteratuur te gooien.

Jan Wolkers veegt op niet mis te verstane wijze de vloer aan met de bekeringsdrang die gepaard ging met kolonisatie en dekolonisatie. De vorm van satire leent zich er goed voor om de politieke redenen voor behoud van de kolonie in het absurde te trekken. De kritiek zoals onder woorden gebracht in het manifest en in de essays, verschijnt in het stuk van Jan Wolkers in een andere gedaante en heeft daarmee een andere uitwerking op de lezer. Met behulp van de verbeelding wordt een zeer kritisch geluid ten aanzien van het missionarissenwerk en het morele argument van de heropvoeding van de Papoea’s onder woorden gebracht. Het Nieuw-Guineabeleid en,

¹²⁵ Clotilde is de naam van de vrouw van de Frankische koning Clovis. Zij trouwde met hem op voorwaarde dat hij haar christelijke geloof zou respecteren.

meer in het algemeen, het koloniale denken over Nieuw-Guinea, worden niet alleen bekritiseerd, maar in deze vorm ook geridiculiseerd. Zoals in Luceberts 'Minnebrief' met behulp van verschillende poëtische middelen een krachtig en meerduidig protest is vormgegeven, zo wordt in 'Mattekeesjes' met behulp van stijlhandelingen stelling genomen. Op verschillende wijzen geeft het literaire hier ruimte aan een duidelijk engagement.

3.5 CONCLUSIE

Het einde van de Nederlandse heerschappij in de Oost was een van de belangrijkste ontwikkelingen van de naoorlogse periode. Toch heeft, zo is ons literatuurhistorische beeld, deze ontwikkeling weinig weerslag gekregen in de literatuur van die tijd, ook niet in de stroom Nederlands-Indische literatuur die op gang bleef. Dit is enigszins vergelijkbaar met de beeldvorming van het discours over de Tweede Wereldoorlog: de oorlog en Indië speelden een rol in de literatuur als 'setting' of achtergrond van het verhaal, maar er heerste tevens een cultuur van zwijgen over of verdringen van het recente verleden.

Mijn onderzoek wijst uit dat de literaire tijdschriften de stilte of de amnesie die aan het discours in de jaren vijftig over dekolonisatie wordt toegeschreven, zowel bewaren als doorbreken. In de confessionele tijdschriften werden het koloniale verleden en de actualiteit van de Nieuw-Guineakwestie doodgezwegen. Terloopse opmerkingen laten zien dat men zich in deze bladen niet goed raad wist met de ontwikkelingen en men het beeld van Nederland als hulpvaardige kolonisator nog niet kon loslaten. Maar in de meeste bladen was er iets anders aan de hand. Het aantal bijdragen erover is niet groot, maar de teksten die gaan over de dekolonisatie geven aan dat hier geen sprake kan zijn van een bevestiging van een cultuur van stilte en verdringing. De schrijvers pakten pas de pen op toen de actualiteit zich opdroeg.

Vooraf in *Podium* protesteerden diverse auteurs tegen het koloniale en postkoloniale Nederlandse beleid, tegen het gedachtegoed van westerse suprematie dat daaraan ten grondslag ligt en tegen de wijze van geschiedschrijving die over het recente verleden al was begonnen. Ook in *Libertinage* en *Tirade*, *De Gids* en *Maatstaf* is geen spoor te vinden van sentiment of spijt om het verloren gegane Indië, van trauma of verdringing van het pijnlijke verleden waarin Nederland met harde hand optrad tegen de strijders voor een onafhankelijk Indonesië. De Kadt en Van Randwijk behoren tot de eerste dwarsliggers die zich al kort na de oorlog in felle bewoordingen keerden tegen de Nederlandse politiek en pleitten voor de onafhankelijkheid van Indonesië. In respectievelijk *Libertinage*, *Tirade* en *Maatstaf* lieten zij in het debat over de Nieuw-Guineakwestie op vergelijkbare wijze van zich horen op het moment dat de betrekkingen tussen Nederland en Indonesië in een kritieke fase kwamen.

Het literaire tijdschrift is een ander podium dan de krant of het weekblad. Dikwijls

is er meer afstand tot het onderwerp en meer ruimte om daarover vrij en op originele wijze te spreken. Iets dergelijks kwam ook in het vorige hoofdstuk aan de orde over Lammers en Herzberg en hun stukken over het Eichmann-proces. Hofland maakte hiervan goed gebruik toen hij de journalistiek aanviel, de beroepsgroep waartoe hij zelf ook behoorde. Ook Van Randwijk nam de ruimte in *Maatstaf*. Hij schreef al geschiedenis toen hij betoogde dat Nederland zich moest schamen voor zijn koloniale beleid in voormalig Indië.

Het meeste kritische commentaar verscheen in essayvorm. Deze essays weer spiegelen de programma's van de tijdschriften. De redactie van *De Gids* gaf al in 1950 ruimte aan stem en tegenstem over Nieuw-Guinea. De 'andere stem' valt hier samen met 'de stem van de ander' in de tekst van de Indonesische journalist Dj. Adinegoro. De redactie koos geen partij, zij toonde de opvattingen die leefden, het oordeel was aan de lezer. In *Libertinage* en in *Tirade* verschenen stukken die een expliciet verwoord standpunt uitdragen. De auteurs waren gericht op het actuele politieke beleid. Ook dat is conform het programma van beide bladen. In *Maatstaf* is het stuk van Van Randwijk meer reflexief. Zoals we in het vorige hoofdstuk al constateerden, werd veel waarde gehecht aan het belang van een juiste weergave van wat er was gebeurd. Hofland en Lammers verbonden in *Podium* de Nieuw-Guineakwestie met een bredere maatschappijkritiek: niet alleen het regeringsbeleid moest het ontgelden, ook de pers en meer in het algemeen de stilzwijgende publieke opinie werden geheld. De makke houding van de Nederlandse bevolking en de volgzzaamheid van de pers hadden mede tot gevolg dat wandaden in de voormalige koloniën werden verdoezeld. Hofland stelde zelf al dat een kritische stem een tegenstem was binnen het publieke discours over dekolonisatie; met zijn essays heeft hij in elk geval een aanzet gegeven tot doorbreking ervan.

De belangrijkste essayistische bijdrage is het Nieuw-Guineamanifest. Dit manifest past wat betreft kritiek en toon precies in *Podium*, dat al eerder een dergelijke politieke oproep uitdroeg. Een literair collectief betrad hier het politieke terrein.

De publicatie en de wijze waarop het manifest de geschiedenis is ingegaan, tonen een aantal dingen aan: ten eerste noodzaakte de actuele politiek van Nieuw-Guinea verscheidene literatoren in 1961 tot een engagement in collectief verband dat buiten het eigen, individuele, literaire werk werd verwoord. Ten tweede blijkt uit het verslag naderhand van Hofland dat dergelijke kritiek op het Nieuw-Guinea-beleid nog geen algemeen gedeelde opinie was, niet alleen in de samenleving maar ook niet binnen het literaire veld. Ten derde is het manifest niet alleen een vroeg protest, maar ook een ongekend felle hekeling van het actuele beleid. Het argument van het zelfbeschikingsrecht van de Papoea's om Nieuw-Guinea voor Nederland te mogen behouden, werd doorgeprikt. Daarnaast werd de aanklacht ook breder getrokken, zoals Hofland voortdurend deed in deze jaren: de Nederlandse bevolking en de pers dienden hun volgzaam en lethargische houding af te leggen en zich rekenschap te geven van ethische kwesties die om een standpunt en actief handelen vroegen. Tot slot kan het ma-

nifest worden opgevat als een concretisering van de paradox van het literaire engagement. Het manifest is ondertekend door literatoren en is geplaatst in een literair tijdschrift. Het literaire tijdschrift verleende een zekere mate van autonomie aan de schrijvers en ondertekenaars om een dergelijke felle reactie te verwoorden op de zeer gespannen politieke situatie. De tekst werd in de actualiteit gezet, maar bleef er tegelijk afzijdig van. Dat erover werd gezweven in de andere literaire bladen kan zowel worden gezien als een teken van verzwijgen als van een teken dat men zich geen raad wist met die paradox. De paradox heeft ook een keerzijde: het manifest is juist vanwege de directe gerichtheid tot de politiek opgemerkt en in de historiografie beschreven, maar de literaire aard ervan is niet eerder voor het voetlicht gebracht.

De 'indirecte stemmen', verwoord in verhalend proza en in poëzie, zijn in aantal niet groot. In twee verhalen en een toneelstuk wordt kritisch teruggeblikt op de naoorlogse situatie en de politionele acties, in een gedicht wordt nog ten tijde van de tweede politionele actie stelling genomen en ook een toneelstuk is een literair protest tegen het Nieuw-Guinea-beleid. Dat is een schrale kwantitatieve opbrengst als we ons realiseren dat het gaat om meerdere literaire tijdschriften gedurende de lange jaren vijftig. Maar net zoals we zagen in de essays, zijn enkele teksten uitermate kritisch.

De 'Minnebrief aan onze gemartelde bruid *Indonesia*' is het hoogtepunt van het protest tegen de heersende cultuur van het eigen gelijk en het (ver)zwijgen. Het is tevens de eerste luide aanklacht in poëzievorm, reeds geschreven in 1948. Ook in literair opzicht is het gedicht een gebeurtenis: letterlievend Nederland maakte hier voor het eerst kennis met de eigengereide experimentele poëzie van een dichter die zou uitgroeien tot het icoon van de Vijftigers en de naoorlogse moderne poëzie. De literaire vorm creëert een geheel eigen engagement, met een geheel eigen werking. Metaforiek en meerstemmigheid zijn ingezet bij het politiek-maatschappelijke protest. Twee beelden die buiten de poëzie niet tegelijk kunnen bestaan – een beminde bruid en een grimmige, bloedige oorlog – worden in het gedicht naast elkaar gezet. Daarbij spreken meerdere stemmen mee op verschillende niveaus, waaruit een felle aanklacht opklinkt: Nederland draagt een collectieve schuld aan de verminking van 'zijn' eigen 'bruid' Indonesië.

Mijn analyse van de 'Minnebrief' toont aan dat het gedicht niet 'enkel' als een geëngageerd gedicht over de onafhankelijkheidsoorlog of als een luidkeels verkondigde ondubbelzinnige boodschap kan worden neergezet. Lucebert was zich in 1948 al zeer bewust van de betekenis voor de geschiedenis en de toekomst van wat er gebeurde in Indonesië. De strijd om Indonesië is breder getrokken dan de contemporaine gebeurtenis zelf: het gedicht verbeeldt het gehele koloniale verleden – met als kunstgreep de intertekstuele verwijzing naar Multatuli – en tegelijk is het een verzet tegen elke vorm van uitbuiting en suprematie. De 'Minnebrief' kan met andere woorden niet alleen historisch worden gefixeerd, maar kan in een nieuwe context steeds opnieuw betekenen.

De ‘Minnebrief’ en ‘Mattekeesjes’ zijn teksten waarin de kritiek op meer gericht is dan de actuele gebeurtenis. Het is verzet tegen bepaalde wijzen van denken. Ook op andere punten komen zij overeen: beide teksten verwijzen naar de *Max Havelaar* van Multatuli, waarmee de auteurs hun tekst plaatsen in een literaire traditie en tegelijk nieuwe betekenissen toevoegen aan de receptie van het werk van Multatuli. Daarbij zijn het beide debuten, geschreven door jonge tegendraadse en later beeldbepalende schrijvers die geen boodschap hadden aan koloniaal sentiment en ressentiment en dwars tegen de publieke opinie ingingen.

De dissonante stemmen tezamen vormen een protest tegen het kolonialistische gedachtegoed dat de amnesie doorbrak. Zij zijn als ‘andere stemmen’ van betekenis geweest in het publieke debat. Het beeld van Nederland als modelkolonisator is door een kleine voorhoede al in de jaren vijftig genadeloos onderuitgehaald.